I

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ԱՆԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՆԻՍՏ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Պատմիչ Վարդան Արևելցին, գրելով Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկման մասին, նշում է, որ բյուզանդացիները վերացրեցին Անիի երկու պսակները՝ կաթողիկոսական և թագավորական գահերը. «Յոյնք... վերացուցին ի նմանէ (*Անիից* – Կ. Մ.*)* զերկուսին պսակն՝ զգահ հայրապետութեան և զթագաւորութեան*...»*[1]*: Բանն այն է, որ Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաքը, նաև կաթողիկոսանիստ լինելով, շատ ավելի մեծ՝ համահայկական, նշանակություն ուներ և բյուզանդացիների կատարածը Անիի հենց այդ՝ Հայոց աշխարհիկ և կրոնական կենտրոնի դերի վերացումն էր:*

Անին հետազոտվել է որպես հնավայր, հայկական ճարտարապետության բացառիկ կենտրոն, բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են նաև քաղաքի հարուստ պատմությունը, մշակութային ընդհանուր ժառանգությունը, ստեղծվել է անիագիտական պատկառելի գրականություն: Միևնույն ժամանակ Անիի պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ վերջին տարիներին երևան են եկել պատմական որոշ նոր տվյալներ, կատարվել են տարբեր հարցերի վերաբերող նոր թվագրումներ: Դրանց մի մասը նկատի ունենալով՝ ստորև կներկայացնենք Անին որպես մայրաքաղաք և կաթողիկոսական աթոռանիստ, ծանրանալով վերջին իրողության վրա, քանի որ այդ մասին ցայժմ ավելի քիչ հրապարակումներ են եղել:

Նախ տեսնենք, թե ինչպես Անին դարձավ մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ: 885 թ. Բագրատունիների գլխավորությամբ վերականգնված Հայոց թագավորության առաջին չորս գահակալները հաջորդաբար գահանիստ դարձրեցին Բագարանը, Երազգավորսը (Շիրակավան) և Կարսը: Այս կացությունը, որը գալիս էր դեռևս Հայոց իշխանների տիրապետության շրջանից, երբ ամեն մի ընտրված իշխանի նստավայրը, նրա իշխանության օրոք դառնում էր երկրի վարչական կենտրոն, արմատապես փոխվեց, երբ Աբաս Բագրատունու (929–953) որդին՝ Աշոտ Գ Ողորմածը (953-977), Կարսից փոխադրվեց Անի և այստեղ 961 թ. Անանիա Ա Մոկացի (946–968) կաթողիկոսի ձեռքով թագադրվեց՝ քաղաքը հռչակելով երկրի մշտական մայրաքաղաք: Աշոտը, որը մտահոգված էր անփոփոխ մայրաքաղաք

---

[1] *Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի. Տիեզերական պատմություն (գրաբար տեքստը ըստ Վենետիկի 1862 թ. տպագրության), աշխարհաբար թարգմանությունը Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 2001, էջ 104 (այսուհետև՝ Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի): Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են –* Կ. Մ.*:*

ունենալու խնդրով, մինչ այդ փորձել էր գրավել Հայոց նախկին մայրաքաղաք Դվինը, բայց ռազմական անհաջողություն կրելով՝ նոր որոշում էր կայացրել՝ ընտրելով թագավորության կենտրոնական մասում գտնվող Անին:

Այս դեպքերի մասին առավել հանգամանորեն պատմող Մատթեոս Ուռհայեցին Աշոտ Ողորմածին կոչում է Աշոտ-Գագիկ երկանունով կամ պարզապես Գագիկ[2]: Ն. Ադոնցը Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնածը համարել է «խառնակ» տեղեկություն[3]: Սակայն Մատենադարանի երկու ձեռագրերում, որոնք պարունակում են Սամվել Անեցու Ժամանակագրության լրացումները, պահպանվել է հետևյալ տեղեկությունը՝ «Հայոց ՆԺԱ (962). Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ*»[4]: Սա հաստատում է Ուռհայեցու հաղորդածն այն մասին, որ Աշոտ Ողորմածը «Աշոտ-Գագիկ» երկանուն է ունեցել: Վերջինս միայն Գագիկ անունով է հիշվում նաև մանր ժամանակագրություններից մեկում[5]:*

Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Անին դեռևս քաղաքի տեսք չուներ, և պատահական չէ, որ Մխիթար Անեցին նրա մասին գրում է. «Աշոտ Ողորմածն, որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի՝ ամս ԻԵ (25) և շինէ զՓոքր քաղաքն*»[6]: Իսկ Վարդան Արևելցին գրում է, որ Աշոտը պարիսպ կառուցեց և պարսպաբուրգերի մեջ եկեղեցիներ հիմնեց՝ «...զամենայն բրգունս եկեղեցիս յօրինեաց»[7], որոնց գոյությունը հաստատվել է պեղումների ժամանակ:*

*Հայտնի է, որ Աշոտ Ողորմածին նախորդած և հաջորդած Բագրատունի թագավորներն իրենց նստավայրերում եկեղեցիներ են կառուցել (Սմբատ Ա-ը՝ Շիրակավանում, Աբասը՝ Կարսում, Աշոտ Ողորմածի որդիներ Սմբատ Բ-ը և Գագիկ Ա-ը՝ Անիում), մինչդեռ նա այդպես չի վարվել: Այս հարցի պատասխանը տալիս է Մատենադարանում պահվող՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի Պատմության հնագույն ընդօրինակությունը պարունակող ձեռագիրը (թիվ 2865): Այն հատվածում, ուր Ասողիկը պատմում է, որ Աբաս Բագրատունի թագավորը կառուցել է Կարսի եկեղեցին, ձեռագրի գրիչ, Անիի շրջանում ապրած Յոհանը, լուսանցքում ավելացրել է հետևյալը. «*Սա շինէ և զՓոքր Կաթուղիկէն Անւոյ*»[8]:*

---

[2] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի. Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1991, էջ 8-9, 484 (այսուհետև՝ Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի):*

[3] *Ն. Ա դ ո ն ց. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 521:*

[4] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. թիվ 7261, էջ 52բ, ձեռ. թիվ 10202, էջ 56բ:*

[5] *«Գագիկ օծաւ թագաւոր 411 (962) ի թուին Հայոց» (Մանր ժամանակագրություններ, 13–18-րդ դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 337): Այս տեղեկությունը ծանոթագրելով Վ. Հակոբյանը կարծել է, թե ժամանակագիրը շփոթմամբ նշել է ավելի ուշ՝ 989-ից թագավորած Գագիկ Ա-ին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 347):*

[6] *Մ խ ի թ ա ր Ա ն ե ց ի. Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 67:*

[7] *Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի, էջ 95:*

[8] *ՄՄ, ձեռ. թիվ 2865, էջ 196բ: Այս տեղեկությունը եղել է նաև Հոհան գրչի ձեռագրից ընդօրինակված մատյաններում և գետեղվել Ասողիկի պատմության հրատարակության տոդատակում [Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 172]: Հոհանը Շիրակի և Անիի վերաբերյալ կարճ հավելումներ է կատարել ինչպես Ասողիկի, այնպես էլ նույն ձեռագրում*

Անիի պատմության համար այս վկայությունը չափազանց կարևոր է, քանի որ այդ եկեղեցին՝ Փոքր Կաթողիկեն, փաստորեն, կառուցվել է մինչև Անիի մայրաքաղաք հռչակվելը: Երբ Աշոտ Ողորմածն Անիում թագադրվեց, մի արարողություն, որը կատարվում էր կաթողիկոսի ձեռքով՝ եկեղեցում, այս նորահռչակ նստավայրում եկեղեցի չկառուցեց, քանի որ իր հոր հիմնած եկեղեցին՝ Փոքր Կաթողիկեն, արդեն կանգուն էր, և ինքն էլ այդտեղ էր թագադրվել[9]*: Դա, հավանաբար, Աշոտի պարիսպներից ներս գտնվող այն հին եկեղեցին է, որն ուսումնասիրողները կոչում են «Աշոտի քաղաքի եկեղեցի» կամ պարզապես՝ «Աշոտի եկեղեցի»*[10]*: Այն, որ հենց այս եկեղեցին է Անիի Փոքր Կաթողիկեն, ըստ Ա. Ղուլյանի, «հաստատվում է նաև ճարտարապետական դիտարկմամբ»*[11]*:*

Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Աղթամարից Բագրատունիների տիրույթներ փոխադրված կաթողիկոս Անանիա Մոկացին հանգրվանել էր Շիրակի Արգինա ավանում: Ինչպես երևում է, թագավորի նպատակը Անին ոչ միայն թագավորանիստ, այլև կաթողիկոսանիստ դարձնելն էր, և այդ ուղղությամբ նա որոշ քայլեր ձեռնարկեց: Անանիա Մոկացու մահից հետո Շիրակավանում գումարված եկեղեցական ժողովում նոր կաթողիկոս ընտրվեց Վահան Ա Սյունեցին (968–969): Սակայն վերջինիս աթոռակալությունը շատ կարճ տևեց, քանի որ նա քաղկեդոնականների՝ մասնավորապես վրացիների հետ մերձեցման փորձեր կատարեց, և հայ ավանդապահ հոգևորականությունը չհանդուրժեց դա: Վահանի գործերը քննելու և նրան պարսավելու համար 969 թ. եկեղեցական ժողով գումարվեց նորահաստատ Անի մայրաքաղաքում: *Այս մասին հանգամանորեն պատմում է դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, ըստ որի՝ ժողովում Վահանը աթոռանկ է հայտարարվում, որից հետո հեռանում է Վասպուրական: Նույն ժողովը կաթողիկոս է ընտրում Սևանի վանահայր Ստեփանոսին՝ «…ժողովն, կամակցութեամբ Աշոտոյ Շահնշահի կաթողիկոս հաստատեաց Հայոց զՍտեփանոս վանական Սևանայ»*[12]*:*

Փաստորեն, Ստեփանոս Գ Սևանցին *(969–972)* կաթողիկոս է ընտրվել և ձեռնադրվել Անիում*: Բայց նրա կարճատև աթոռակալությունը մեծ մասամբ անցել է Վասպուրականի Աբուսահլ թագավորի հովանավորությունը ստացած Վահան Սյունեցու դեմ մղած պայքարում: Վերջինս մտադիր չէր հրաժարվել կաթողիկոսությունից, որի պատճառով, փաստորեն, իշխում էին երկու կաթողիկոս, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է գրում՝* «Ստեփանոս՝ յԱնի և Վահան՝ ի Վասպուրա-

---

ընդգրկված Արիստակես Լաստիվերցու պատմության մեջ (Կ. Մ ա թ ևո ս յ ա ն. Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն և կատարած հավելումները.– «Էջմիածին», 2008, Զ-Է, էջ 102–112):

[9] *Կ. Մ ա թ ևո ս յ ա ն. Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 155-158: Հատկանշական է, որ Աշոտ Ողորմածի որդու՝ Սմբատ Բ-ի՝ Անիում կառուցած Մայր տաճարը աղբյուրներում սովորաբար կոչվում է Մեծ Կաթողիկե:*

[10] G. U l u h o g i a n. Les eglises d’Ani d’opres le temoignage des inscriptions.– Revue des etudes Armeniennes, t. XXIII, Paris 1992, p. 406, 413.

[11] *Ա. Ղ ո ւ լ յ ա ն. Անիի Մայր տաճարի հազարամյա խորհուրդը.– «Հուշարձան» տարեգիրք, Գ, Երևան, 2005, էջ 36:*

[12] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 181:*

կան»[13]: *Այս իրավիճակը Ստեփանոսին ստիպում է գումարել* Անիի երկրորդ եկեղեցական ժողովը: *Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է. «Ստեփանոս փութաց երկրորդ ժողով մը գումարել կնճռոտ խնդիրը լուծելու համար, որ անշուշտ Անիի մեջ հավաքվեցավ…: Ժողովին... իբր հետևանք կը ցուցվի բանակցության մը պետքը, զայն անձամբ կատարել հանձն կառնու նույնիսկ Ստեփանոս կաթողիկոս»[14]: Անիի երկրորդ եկեղեցական ժողովը, ըստ Մ. Օրմանյանի, տեղի է ունեցել 971 թ., որից հետո Ստեփանոսը մեկնել է Վասպուրական: Հեղինակի կարծիքով՝ այդ ընթացքում կաթողիկոսն աթոռակալել է Անիում:*

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Աշոտ Ողորմածը կարողացավ մի կարճ ժամանակաշրջանում (969–971 թթ.) հասնել իր հեռագնա նպատակին՝ երկրի քաղաքական և հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացնել Անիում, իրողություն, որը պատմագրության մեջ գրեթե անտեսվել է:

Սակայն հետագա դեպքերը իրավիճակի որոշ փոփոխության բերեցին: Արծրունի թագավորը և Վահան կաթողիկոսը, առանց իսկ ունկնդրելու բանակցության մեկնած Ստեփանոսին ու նրա երկու ուղեկից վարդապետներին, կալանեցին նրանց և արգելափակեցին Աղթամարում: Քիչ անց Ստեփանոսի երկու ընկերակիցներին ազատ արձակեցին, իսկ նրան փոխադրեցին այլ վայր, ուր և մեկ տարի անց մահացավ: Նույն 972 թ. մահացավ նաև Վահան Սյունեցին:

*Դրանից հետո կաթողիկոս ձեռնադրվեց Անանիա Մոկացու քրոջ որդին՝ Արշարունիքի եպիսկոպոս Խաչիկ Ա-ը (972–990), որը մինչ այդ էլ նշանակալից դեր ուներ Անիի թագավորության մեջ: Ասողիկի բնորոշմամբ նա «*միապետեալ խաղաղեցոյց զաշխարհ Հայոց*» և որպես խոհեմ գործիչ, մեղմեց Բագրատունիների ու Արծրունիների միջև առկա հակամարտությունը: Թվում է, որ հենց այս նպատակով նա չմնաց Անիում, այլ, Մոկացու օրինակով, հաստատվեց Արգինայում: Ինչպես Ասողիկն է գրում, «Կաթողիկոս Հայոց տէր Խաչիկ...* նորոգեաց զտուն կաթողիկոսարանին ի Շիրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգինայ... *Եւ ի նմին գեօղ շինեաց զսուրբ Կաթողիկէ եկեղեցին…»[15]: Խաչիկ Ա-ն Արգինան նորոգելու և կայուն աթոռանիստ դարձնելու համար նվազագույնը երկու կարևոր պատճառ ուներ. առաջինը՝ վասպուրականցիներին հանդարտեցնելու ցանկությունն էր, երկրորդը՝ կաթողիկոսությունը քաղաքական իշխանության ազդեցությունից հեռու, ուստի անկախ և ինքնուրույն պահելու ձգտումը:*

Աշոտ Ողորմածին հաջորդեց նրա ավագ որդին՝ Սմբատ Բ-ը (977–989), որը նախ կառուցեց Անիի մեծ պարիսպը, ապա քաղաքի կենտրոնական մասում սկսեց Մեծ Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումը (ճարտարապետ՝ Տրդատ), որը, հավանաբար, արվում էր կաթողիկոսարանի փոխադրման հեռահար նպատակով (նկ. 1): Սմբատը, սակայն, չտեսավ իր ձեռնարկի ավարտը: Մահացած արքային փոխարինեց նրա եղբայր Գագիկ Ա Բագրատունին (989–1017):

---

[13] *Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ ե ա ն. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 290:*

[14] *Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1307:*

[15] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 184-185:*

Խաչիկ Արշարունու մահից հետո (990 թ.)[16] *հաջորդ կաթողիկոսի ընտրությունը որոշ ժամանակով հետաձգվեց (ըստ Ասողիկի և Սամվել Անեցու՝ 2 տարի)*[17]*, մինչև որ Գագիկ Ա թագավորը կաթողիկոսության կոչեց իր վաղեմի ծանոթ և հովանավորյալ հոգևորական, Սևանի վան-*

քի առաջնորդ Սարգսին: Ինչպես դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցին է գրում, «Ի ՆԽԱ (992) թուականին՝ Գագիկ արքայ Հայոց կացոյց կաթողիկոս Հայոց զՏէր Սարգիս», նաև ավելացնում, որ դա տեղի է

Նկ. 1
Անիի Մայր տաճարը (Մեծ Կաթողիկեն)

ունեցել «առանց կաշառոյ եւ այլ երկնաւոր շողոքորթութեանց»[18]*: Հայտնի չէ, թե ինչու է նոր կաթողիկոսի ընտրությունը հետաձգվել, սակայն Սարգիս Ա Սևանցին (992–1019), արդեն իր աթոռակալության սկզբում Արգինայից փոխադրվեց Անի՝ մայրաքաղաքը դարձնելով նաև կաթողիկոսական աթոռանիստ*[19]*: Դրանով իրագործվեց դեռևս Աշոտ Ողորմածի ժամանակ նախանշված ծրագիրը և* Հայաս-

[16] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 258:*

[17] *Նույն տեղում, Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ (այսուհետև՝ Անեցի), յաւելուածներով և ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103:*

[18] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 258- 259:*

[19] *«Սարգիս կրցած է ընտրութենէ և օծումէն ետքը այլևս Արգինա չդառնալ և մնալ Անի, Գագիկի մօտ, որ կանուխէն ալ մասնաւոր սէր ունեցած էր Սարգսի վրայ և անոր կաթողիկոսութիւնն ալ յաջողցուցած էր» (Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1358): Տե՛ս նաև Կ. Մ ա թ ե ո ս յ ա ն. Անի, էջ 26-27, Ա. Ղ ո ւ լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 29:*

տանի քրիստոնեական առաջին մայրաքաղաքներ Վաղարշապատի ու Դվինի օրինակով Անին ևս դարձավ կաթողիկոսանիստ:

Անիի աշխարհիկ և հոգևոր մայրաքաղաք լինելու իրողությունն ուշագրավ արտացոլում է գտել քաղաքի զինանշանում: Անիի ավագ դուռը զարդարող այս զինանշանին անդրադարձողները հիմնականում ուշադրություն են դարձրել հովազի (կամ առյուծի) քանդակին, մինչդեռ զինանշանի ամբողջական կառուցվածքը ներկայացնում է շեղադիր մուգ գույնի քարերով վերասլաց խաչ, որի ներքևում երեք մուգ քարով պատկերված հիմքն է (ստիլոբատստ), վրան՝ հովազապատկերը ներառող շրջանակը, իսկ դրանից վեր՝ բուն հավասարաթև խաչը (նկ. 2): Ակնհայտ է, որ հովազը և խաչը համապատասխանաբար խորհրդանշում են աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները:

Նկ. 2

Բագրատունիների պետական զինանշանը
Անիի ավագ դռան վրա

ՍԱՐԳԻՍ Ա ՍԵՎԱՆՑՈՒ ԱԹՈՌԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԻՈՒՄ

Գագիկ Ա-ի տիրապետությունը համարվում է Անիի Բագրատունյաց թագավորության առավելագույն վերելքի շրջանը: Նրա ժամանակ երկրի զորության և միասնության ապահովման գործում կարևորագույն դեր ուներ նաև Հայոց կաթողիկոսությունը: Սարգիս Սևանցին թեև ըստ Ասողիկի «անապատասէր կենաց» սիրահար էր, բայց 27-ամյա աթոռակալության ընթացքում կարողացավ հմտորեն կազմակերպել Հայոց եկեղեցական կյանքը, կաթողիկոսարանի բազմաճյուղ գործունեությունը:

Մի շարք վկայություններ կան այն մասին, որ թագավորն ու կաթողիկոսը հանդես էին գալիս միասնաբար: Հայտնի է, որ 1001 թ. Տաշիրի թագավոր Դավիթ Անհողինի անհնազանդության պատճառով Գագիկ Ա-ը պատժիչ արշավանք է կազմակերպել նրա դեմ: Առճակատումը հարթվել է «միջնորդութեամբ հայրապետին՝ Տեառն Սարգսի»[20], և Դավիթը հնազանդության է եկել: 1006 թ. Գագիկի կնոջ՝ Կատրամիդե թագուհու հոր՝ Սյունիքի Վասակ թագավորի խնդրանքով և հենց Գագիկ թագավորի միջնորդությամբ Սարգիս Սևանցին Անիում Սյունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Հովհաննեսին: Միաժամանակ Սյունիքի աթոռին են վերադարձվում Անանիա Մոկացու ժամանակ՝ Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի խռովության պատճառով նրանից խլված մետրոպոլիտության պատիվն ու արտոնությունները, ինչպես նաև Անիի կաթողիկոսարանի «սրբարանի սենեակում» պահվող սրբությունները՝ «Միւնեաց սեփական խաչը, ոսկերիզ խաչվառը, թանկարժէք գաւազանը և պատուական գահաւորակը»[21]: Կաթողիկոսի սույն ձեռնարկն ամրացնում է հայ եկեղեցու ներքին միասնությունը, միաժամանակ Սյունիքի թագավորությունն ավելի սերտորեն կապում Անիի թագավորության հետ:

Սարգիս Ա-ի աթոռակալության ժամանակ շարունակվում են բյուզանդական եկեղեցու հետ եղած դավանաբանական հակադրությունները, որոնց գագաթնակետը դարձավ 1007 թ. ծռազատիկը: Իսկ երկրի ներսում գլուխ էր բարձրացրել թոնդրակեցիների աղանդը, և կաթողիկոսն անհրաժեշտ պայքար էր մղում նրանց դեմ[22]:

Պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին նշում է Սարգիս Ա-ի ժամանակ Անիի կաթողիկոսարանում գտնվող երեք նշանավոր վարդապետներին՝ գրելով. «Եւ էին յայն ժամանակի վարդապետք՝ Սարգիս և Տիրանուն և Յենովք, որ կաթողիկոսարանին էին վարդապետք*»[23]: Կաթողիկոսն իր գործակիցներով զբաղվում էր հիմնարար խնդիրներով: Հայտնի է, որ նրա օրոք համակարգվել ու «ժամանակագրական հաջորդականությամբ դասավորելու մղումով» դասակարգվել են Հայոց եկեղեցական իրավունքի և ընդհանրապես հոգևոր-եկեղեցական կյանքը կարգավորող գլխավոր վավերագրի՝ Հայոց Կանոնագրքի (Կանոնագիրք Հայոց) նյութերը՝*

---

[20] *Ասողիկ, էջ 280:*

[21] *Ստեփանոս Օրբելեան. Պատմութիւն…, էջ 304:*

[22] *Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերցի), աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 124:*

[23] *Նույն տեղում, էջ 126:*

40 կանոնախմբերով, իսկ դրանց վերջում ավելացվել է Հայոց կաթողիկոսների գավազանագիրքը (անվանացանկը), որի վերջին նշումը վերաբերում է հենց Սարգիս Սևանցու ձեռնադրությանը[24]*: Սարգիս կաթողիկոսի պատվերով է իր «Տիեզերական պատմությունը» գրել Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (ավարտել է 1004 թ.), որը կաթողիկոսարանի սպասավորներից մեկն էր և զբաղվում էր նաև եկեղեցու բազմապիսի գործերով*[25]*:*

Այս նույն շրջանում Անին կառուցապատվում էր, զարդարվում հրաշագեղ եկեղեցիներով: Ինչպես ականատես պատմիչն է գրում, Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակին՝ «Յայնմ ժամանակի, յորում լնոյր լրութեամբ ամն Ռ. (1000) մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ»[26]*, Գագիկ Ա թագավորը Անիում կառուցել է Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցին (նկ. 3), որը VII դարում կառուցված Զվարթնոցի (Ս. Գրիգոր) կրկնօրինակ էր, կառուցված* «նոյնաձև չափով և յօրինուածով»[27]*: Սամվել Անեցին էլ իր հերթին ավելացնում է, թե Գագիկը եկեղեցին շինել տվեց* «գաղափար առեալ *զլուսազարդ զհրաշալի Սուրբ Գրիգորն՝ զշինեալն ի Ներսիսէ հայրապետէ»*[28]*:*

Նկ. 3
Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցին

---

[24] *Կանոնագիրք Հայոց (աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի), հ. Բ, Երևան, 1971, էջ XXIII-XXV:*

[25] *Պատմագրքի հիշատակարանում նա, դիմելով պատվիրատու կաթողիկոսին, գրում է. «...յարածուի շրջանք եւ* հանապազորդեան հոգք եկեղեցւոյ, որ ըստ հրամանի Ձեր, *ոչ թողացուցանէին մտաց իմոց զետեղել ի պատշաճ յօրինուած բանիս» (Ա ս ո ղ ի կ, էջ 285):*

[26] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 282:*

[27] *Նույն տեղում:*

[28] *Ա ն ե ց ի, էջ 104: Ստեփանոս Ասողիկի Պատմության հնագույն ընդօրինակությունը պարունակող ձեռագրում համապատասխան հատվածի վերնագիրը՝ «Յաղագս շինելոյն Գագկայ արքային ի քաղաքն Անւոյ զեկեղեցին մեծ անուամբ սրբոյն Գրիգորի», Անիի շրջանում աշխատած Յոհան գրիչը լրացրել է՝ «Տրդատ վարդպետ եկեղեցոյն» (ՄՄ, ձեռ. թիվ 2865, էջ 241ա): Սա Տրդատի՝ Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու ճարտարապետը լինելու վերաբերյալ պահպանված միակ վկայությունն է:*

Նույն շրջանում Կատրամիդե թագուհին Անիում ավարտին էր հասցնում Սմբատ Բ թագավորի հիմնադրած Կաթողիկե եկեղեցին, որը դառնում է կաթողիկոսարանի եկեղեցին[29]: Իսկ Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսն Անիում ձեռնարկում է ս. Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված եկեղեցու հիմնումը: Շինարարության ավարտից հետո կաթողիկոսը մեծ շուքով Վաղարշապատի վկայարաններից այստեղ է փոխադրում Հռիփսիմյան կույսերի մասունքների մի մասը: Վարդան Արևելցին այդ մասին գրում է. «Տէր Սարգիս ... շինեաց վկայարան Սրբոց Հռիփսիմեանցն, առընթեր կաթուղիկէին Անւոյ և անդ փոխեաց զնշխարս նոցա՝ բերեալ մեծաւ հանդիսիւ և կարգեաց զօրն տօն մեծ*»[30]: Այս արժեքավոր վկայությունը ցույց է տալիս կաթողիկոսի՝ Անին ոչ միայն կաթողիկոսարանի ներկայությամբ հաստատված եկեղեցական կենտրոն տեսնելու, այլև Հայոց եկեղեցու նվիրական սրբություններն ամփոփող սրբավայր դարձնելու ձգտումը: Փաստորեն, ինչպես որ Հայոց եկեղեցու բնօրրան Վաղարշապատում է Մայր տաճարը (Ս. Աստվածածին) գտնվում՝ Հռիփսիմեանց կույսերի վկայարանների հարևանությամբ, այնպես էլ կաթողիկոսն Անիի Մայր տաճարի (Ս. Աստվածածին) մոտ կառուցում է Հռիփսիմյանց կույսերի վկայարան, սրբերի մասունքները տեղափոխելով այստեղ ու «մեծ տոն» սահմանում՝ «...Վաղարշապատի Կաթողիկէին հին սովորութեան հետևողութեամբ», ինչպես նկատում է Մաղաքիա Օրմանյանը[31]:*

Ավելացնենք, որ XI դարի սկզբին թագավորին, թագուհուն ու կաթողիկոսին հետևելով եկեղեցիներ ու վանքեր են հիմնում Բագրատունյաց Անիի նշանավոր իշխանները. Վահրամ Պահլավունին կառուցում է Մարմաշենի վանքը (ըստ շինարարական արձանագրության կառուցվել է 988-1029 թթ.), Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը՝ Կեչառիսի վանքը (1003 թ.), նրա եղբայր՝ Քեղի ամրոցի տեր Գևորգ իշխանը՝ Հավուց Թառի Կաթողիկեն (1002 թ.)[32], Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բագնայրի վանքը (1010 թ.)[33] և այլն:

Այսպիսով, Սարգիս Սևանցու աթոռակալության տարիներին Հայոց եկեղեցին վերելք է ապրում, ամրապնդվում է Անիի աթոռը: Բնութագրական են Արիստակես Լաստիվերցու խոսքերը՝ «...պայծառացան կարգք եկեղեցւոյ... քանզի ունէր զաթոռ հայրապետութեան Տէր Սարգիս, սնեալ սրբութեամբ ի ծոց եկեղեցւոյ... զոր շնորհիւն Աստուծոյ կոչեն ըստ արժանաւորութեան և նստուցանեն յաթոռ մերոյ Լուսաւորչին, որ նորին կարգօքն քաղաքավարեալ ի մարմնի, բարի հանդիսիւք աւարտեաց զկեանս իւր»[34]:

---

[29] *Հավանաբար, այդ ժամանակ է կառուցվել նաև կաթողիկոսարանի շենքը: Ենթադրաբար, դա Ախուրյանի ձորափի եզրին վեր խոյացող այն կառույցն է, որը հետագայում՝ XI դարի 70-ական թվականներին, մասամբ ձևափոխելով և մինարե կցելով մզկիթի է վերածել Մանուչե ամիրան:*

[30] *Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի, էջ 96:*

[31] *Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1376:*

[32] *Կ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. Հավուց թառի վանքի և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ.– «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 17, Երևան, 2006, էջ 147-167:*

[33] *Կ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. Սմբատ Մագիստրոս.– «Հանդես ամսօրյա», 2008, 1-12, էջ 173–186:*

[34] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 25-26:*

Յավոք, Հայոց եկեղեցու համար այս բարենպաստ կացությունը հիմնովին փոխվում է Սարգիս Սևանցու հաջորդի՝ Պետրոս Ա-ի (հետագայում «Գետադարձ» մականվանված) օրոք: Սակայն նրա աթոռակալության հանգամանքները մի փոքր ավելի մանրամասն ներկայացման կարիք ունեն:

ԳԱԳԻԿ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՄԱՀԸ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱԹՈՌԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պետրոս Ա-ի կաթողիկոսական օծումը տեղի է ունեցել 1019 թ., աննախադեպ պայմաններում, նախորդ հայրապետի կենդանության ժամանակ և հենց նրա ձեռքով: Օծման բուն հանդեսի մասին ժամանակով ավելի մոտ պատմիչները լռում են, միայն Վարդան Արևելցին (XIII դ.) գրում է, որ Պետրոսին «Տէր Սարգիս ի կենդանութեան իւրում օծեալ էր իւրով ձեռօք յԱնի, մեծ հանդիսիւ»[35]:

Գրիգոր Լուսավորչի օրոք կաթողիկոս դարձած իր որդի Արիստակեսից հետո այս երկրորդ դեպքն էր, երբ կաթողիկոսի կենդանության ժամանակ, նրա համաձայնությամբ ձեռնադրվում էր իր հաջորդը: Պատմիչները չեն հայտնում Սարգսի հրաժարվելու պատճառը, իսկ պատմաբանները ենթադրում են, որ նա ծերության հետևանքով է այդ քայլին դիմել[36]: Սա, իհարկե, համոզիչ բացատրություն չէ, քանի որ Սարգսի նախորդ բոլոր կաթողիկոսներն էլ (բացառյալ մի քանի նահատակները) խորը ծերության մեջ են մահացել: Բացի այդ, կաթողիկոսների ցմահ աթոռակալությունը ոչ թե որևէ մեկի ցանկություն, այլ եկեղեցական ավանդությանն ու կանոնին համապատասխանող հարց էր:

Ընդունված է այն կարծիքը, որ Պետրոսը կաթողիկոս դարձավ Գագիկ Ա-ի ժամանակ: Մաղաքիա Օրմանյանն այս մասին գրում է. «Պետրոս եղավ այն անձը, որուն վրա Սարգիս կաթողիկոս և Գագիկ թագավոր իրենց մտադրությունը հաստատեցին, հայրապետական աթոռին արժանավոր հաջորդ մը տալու համար»[37]: Բանն այն է, որ գրականության մեջ համարվում է, որ Գագիկ Ա-ը մահացել է 1020 թ.: Իսկ Պետրոսը, Արիստակես Լաստիվերցու համաձայն, կաթողիկոս է դարձել 1019-ին: Սակայն պարզվում է, որ Գագիկ Ա-ն ավելի վաղ է մահացել. երկու հիմնավոր փաստ նշելով՝ այս տեսակետն առաջ է քաշել Կ. Յուզբաշյանը: Նա գրում է, որ Գագիկը մահացել է մոտ 1017 թվականին և ծանոթագրում, որ այդ հարցում պատմիչները հստակ վկայություն չունեն, ուստի օգնության են գալիս վիմագրերը: Մաստարայի 1015 թ. արձանագրության մեջ հիշվում է Գագիկը, բայց արդեն Տեկորի 1018 թ.՝ ոմն Թաթուլի արձանագրության մեջ, հիշվում է Հովհաննես (Հովհաննես Սմբատ) թագավորը: Իր հերթին Արիստակես Լաստիվերցին գրելով Գագիկին հաջորդած նրա որդիների՝ Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի հակամարտության, վերջինիս Կոստանդնուպոլիս գնալու մասին՝ նշում է, որ դա տեղի է ունեցել մինչև 1018 թվականը: Այդ փաստերը նկատի ունենալով՝ Կ. Յուզբաշյանը եզրա-

---

[35] *Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի, էջ 98:*

[36] *Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1377, Գ. Մ ա գ ա ռ ա տ յ ա ն. Ընտրեալք յԱստուծոյ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը, Երևան, 1995, էջ 68:*

[37] *Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1389:*

կացնում է. «Գագիկի մահը մենք թվագրում ենք 1017 թ., թեև չի բացառվում նաև 1016 թ.»[38]:

Կ. Յուզբաշյանի վկայակոչած փաստերը, իրոք, ծանրակշիռ են, իսկ տեսակետն ընդունելի, մանավանդ, որ Գագիկի մահվան 1020 թվականը վկայող ոչ մի որոշակի վկայություն չկա[39]: Իսկ 1017 թվականի օգտին է խոսում նաև Սամվել Անեցու մոտ պահպանված տվյալը: Բագրատունի թագավորների իշխանության թվականները նա քաղել է Ասողիկից՝ սկսելով Աշոտ Ա-ի թագավորությունից[40]: Նրանք երկուսն էլ թագավորներին միևնույն քանակի տարիներ են տալիս (Աշոտ Ա՝ 5 տարի, Սմբատ Ա՝ 24, Աշոտ Բ Երկաթ՝ 8, Աբաս Ա՝ 24, Աշոտ Գ Ողորմած՝ Ասողիկի մոտ՝ 25, Սամվել Անեցու մոտ՝ 27, որը Ե (5) և Է (7) թվատառերի շփոթության հետևանք է, Սմբատ Բ՝ 13): Գագիկ Ա-ի իշխանությունը, ըստ Ասողիկի, սկսվել է 989 թ, իսկ տարիների քանակն ամբողջական չէ, քանի որ նա իր պատմությունն ավարտել է 1004 թվականին, ինչպես հիշատակարանում է նշում՝ Գագիկի 15-րդ - տարում[41]: Բայց Սամվել Անեցու մոտ Գագիկ Ա-ի համար նշվում է 29 տարի[42]: Ըստ այդմ՝ 989-ը համարելով Գագիկի թագավորության առաջին տարին («Զկնի Սմբատայ, ի նոյն օր՝ թագաւորեաց Գագիկ եղբայր նորա ի ՆԼԸ (989) թուականին, յաւուրս ձմերայնոյ»)[43], նրա 29-րդ տարին (մահվան թվականը) համընկնում է 1017 թվականին:

Այն, որ Սարգիս Սևանցին աթոռից հրաժարվել է Գագիկի մահից հետո, նաև տրամաբանական է, քանի որ վերջինս այս կաթողիկոսի հովանավորն էր: Միաժամանակ, այդ հրաժարականի պատճառը բացահայտում է դեպքերի քննությունը, որոնց ժամանակով ամենամոտ հեղինակը Արիստակես Լաստիվերցին է, ուստի տեսնենք, թե նա ինչ է հայտնում կատարվածի մասին:

Գագիկ Ա-ի մահից հետո իշխանությունը ժառանգում են նրա որդիները՝ «մարմնով հաստի և յոյժ թանձր», բայց խելացի Հովհաննես Սմբատը և «քաջասիրտ» Աշոտը: Սրանց մեջ ժառանգության հարցում հակառակություն է ծագում, և դատի պահանջ է առաջանում («Սոքա ընդ միմեանս անկեալք հակառակութեամբ վասն բաժնից երկրին՝ կարօտացան իրաւանց և դատաստանի»)[44]: Նկատենք, որ

---

[38] К. Ю з б а ш я н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв., М., 1988, с. 156–157. *Տե՛ս նաև Ն. Ս ա ր գ ի ս ե ա ն. Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 207, Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 28:*

[39] *Գագիկ Ա-ի մահվան թվականի հարցում Մատթեոս Ուռհայեցու և Վարդան Արևելցու մոտ ակներև անախրոնիզմ կա (համապատասխանաբար՝ 972 և 995 թ.). տե՛ս Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ է ց ի, էջ 12-13, 485, Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի, էջ 97: Ըստ «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակի հեղինակների՝ Գագիկ Ա-ի թագավորության վերջին շրջանը «համարյա մնում է մթության մեջ» (Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. 3, Երևան, 1976, էջ 134-140):*

[40] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 401:*

[41] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 285:*

[42] *Ա ն է ց ի, էջ 104: Նույնը կրկնում է Մխիթար Անեցին (Մ խ ի թ ա ր Ա ն է ց ի. Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, էջ 67):*

[43] *Ա ս ո ղ ի կ, էջ 255:*

[44] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 27:*

նման դեպքում կարող էր եղբայրների հաշտեցման միջնորդ լինել նաև կաթողիկոսը, բայց այդ մասին աղբյուրներում չի վկայված:

Պատմիչը շարունակելով գրում է, որ վեճը հարթելու համար կանչում են Վրաց Գեորգի Ա (1014–1027) թագավորին, որը հաշտեցնում է եղբայրներին, որոշում Հովհաննես Սմբատին ավագության համար տալ Անին և նրա շրջակա գավառները, իսկ Աշոտին՝ «զներքին կողմն աշխարհին, որ հայի ի վերայ Պարսից և Վրաց»[45]: Բանակցության ավարտից հետո, երբ Հովհաննես Սմբատը Անի էր ճանապարհվել, Աշոտի իշխաններից մեկը Գեորգիին բողոքում է, որ Հովհաննես Սմբատը զավթել է իրեն պատկանող Շատիկ բերդը: Գեորգին զայրանալով ուղարկում է իր զինվորներին, որոնք իջևանատանը բռնում ու իրենց թագավորի մոտ են բերում Հովհաննես Սմբատին, նրան ուղեկցողներին էլ ջարդում են, քշում մինչև Անի, ուր հայ եկեղեցու նկատմամբ իրենց սանձարձակ են պահում: Գեորգին Հովհաննես Սմբատին փակի տակ է պահում, ապա նրանից երեք բերդ առնելով՝ բաց թողնում:

Ըստ պատմիչի, Աշոտը, որն իր բաժին տարածքներին ամբողջովին տիրելու խնդիր ուներ, ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս, արժանանում կայսեր բարեհաճությանը, նրանից օգնական զորք ստանում և վերադառնալով տիրում իր գավառներին ու բերդերին և մեծապես զորանում: Այս նշելուց հետո Լաստիվերցին գրում է. «Մինչ ցայս վայր պատմութիւնս մեզ հեշտալի է»[46]:

Ապա թեման փոխելով՝ պատմիչը գրում է, որ 1018 թ. կայսրը նիկոմեդացի մի իշխան է ուղարկում, որը գալիս և սկսում է Թեոդոսուպոլսի վերաշինումը:

Այնուհետև պատմիչը գրում է, որ 1019 թ. «ձեռնադրի Տէր Պետրոս ի կաթողիկոսութիւն առ կենօք Տէր Սարգսի»: Անմիջապես շարունակելով՝ նշում է, որ 1021 թ. կայսրը մեծ զորքով Արևելք է գալիս և իջևանում Կարնո դաշտում[47]:

Ինչպես տեսնում ենք, Արիստակես Լաստիվերցին Պետրոսի ձեռնադրությունը նշում է Գագիկի մահից ու նրա որդիների միջև ծագած առաջին հակամարտության մասին պատմելուց, նաև 1018 թ. տեղի ունեցած մի դեպքի մասին գրելուց հետո: Միաժամանակ պարզ է դառնում, թե երկրում որքան լարված վիճակ է եղել Գագիկ Ա-ի մահվանը հաջորդած շրջանում:

Այժմ վերադառնանք Սարգիս Սևանցու հրաժարականի խնդրին: Ակներև է, որ արքայազուն եղբայրների հակամարտության ժամանակ նա ի վիճակի չի եղել միջնորդի, հաշտեցնողի դեր ստանձնելու: Բարեբախտաբար, պահպանվել է մի սկզբնաղբյուր՝ «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց որք առ Քրիստոս փոխեցան», որը 2007-ին որպես իր գրքի հավելված հրատարակել Լ. Տեր-Պետրոսյանը, և որը միանգամայն հստակ նշում է Սարգիս Սևանցու հրաժարականի պատճառը. «Ա՛ռ կաթուղիկոսութիւն եկեղեցականն Կաթուղիկէին, այն որ Սարգիս անուն, այր հեզ և առաքինի, և ապա ձանձրացաւ ի ծփանաց աշխարհիս, *ընտրեն զՏէր Պետրոս, ազատ ազգէ, երևելի շնորհօք և հասակաւ»[48]: Ձանձրանալ նշանակում է նաև նեղ-*

---

[45] *Նույն տեղում:*

[46] *Նույն տեղում, էջ 28:*

[47] *Նույն տեղում:*

[48] *Լ. Տ ե ր - Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 510:*

վել[49], «ծփանաց» (ձեռագրում՝ «ծպանց»)՝ ծուփ արմատից, նշանակում է ոչ միայն ալեկոծում, տատանում, այլև «խնդիր, յուզումն խնդրոց, քննութիւն»[50]: Փաստորեն, նորահայտ սկզբնաղբյուրը վկայում է, որ հեզ և առաքինի Սարգիսը ձանձրացավ կամ նեղվեց երկրի խռովահույզ, ալեկոծ վիճակից, ուստի նրա փոխարեն ընտրեցին ազատ տոհմից սերող Պետրոսին:

Հասկանալի է, որ Սարգիս Սևանցին ձանձրանալով «ի ծփանաց աշխարհիս», չէր կարող աթոռից հրաժարվել Գագիկ Ա-ի ժամանակ: Դա տեղի ունեցավ Հովհաննես Սմբատի գահակալության սկզբում, որոշակի պատճառների դրդմամբ: Առաջ անցնելով ասենք, որ, ինչպես երևում է, Սարգսի հրաժարվելու և Պետրոսի ընտրության հարցում եկեղեցական ավանդույթը մեկ անգամ խախտած թագավորն այդ արարքը համարել է հաջողված նախադեպ: Այլապես անհասկանալի էր մնում, թե ինչպես սովորաբար որպես երկչոտ կերպար ներկայացվող Հովհաննես Սմբատը, տարիներ անց համարձակվեց աթոռից հեռացնել Պետրոսին և նրա կենդանության օրոք այլ կաթողիկոս հաստատել: Ճիշտ է, նրա այդ փորձը միայն կարճատև հաջողություն ունեցավ (որովհետև Պետրոսը Սարգիս չէր), սակայն ակներև է, որ Հովհաննես Սմբատին այդ քայլը կատարելու վստահություն էր տվել ժամանակին Սարգսի՝ աթոռից հրաժարվելու նախադեպը:

Վերադառնալով 1019 թվականի դեպքերին՝ նկատենք, որ Սարգիս Սևանցու հրաժարականը[51] ոչ այնքան նրան էր պետք, որքան Հովհաննես Սմբատին: Վերջինս գիտակցում էր, որ Աշոտի հետ խնդիրները չեն ավարտվել, իսկ նոր հակամարտության դեպքում նա այլևս չէր ցանկանա Գեորգիի նման «հաշտարար» ունենալ: Չի բացառվում, որ այս իրավիճակում Հովհաննես Սմբատին իր ծառայությունը հենց ազնվական ծագում ունեցող Պետրոսն է առաջարկել, վստահեցնելով, որ կաթողիկոս դառնալու դեպքում, նոր առճակատման ժամանակ կկարողանա զսպել Աշոտին: Հետաքրքիրն այն է, որ որոշ ժամանակ անց հենց այդպես էլ եղավ: Իր իշխանության ներսում հարցերը կարգավորելուց հետո Աշոտը 1021 թ. մեծ զորքով շարժվեց Անիի վրա: Ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում, «Եւ դղրդեալ քաղաքն Անի՝ ելանել ի պատերազմ ընդ Աշոտոյ…»[52]: Անեցիները ճակատամարտում ծանր պարտություն ու կորուստներ կրեցին, և այդ ժամանակ հաշտարար առաքելությամբ հանդես եկավ Պետրոս կաթողիկոսը. «Հայրապետն Պետրոս և իշխանքն ամենայն ելին առ զԱշոտ և մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ Դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն Անի. և եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց»[53]:

---

[49] *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. հ. Բ, Վենետիկ, 1837 (նմանահանություն, Երևան, 1981), էջ 148:*

[50] *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. հ. Ա, Վենետիկ, 1836 (նմանահանություն, Երևան, 1979), էջ 1028-1029:*

[51] *Սարգիսը դրանից հետո տեղափոխվում է Անիի մերձակա Հոռոմոսի վանք, ապրում ևս երեք տարի, 1022 թ. մահանում ու թաղվում այդտեղ (Ա ր ի ս տ ա կ ե ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 32):*

[52] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 14:*

[53] *Նույն տեղում:*

Աշոտի այս գործողությունները խրախուսում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Հ. Բարթիկյանը հայկական և բյուզանդական աղբյուրների մանրամասն քննությամբ բացահայտում է այս շրջանում կայսրության վարած քաղաքականությունը, որի նպատակը Անիի Բագրատունյաց թագավորության պառակտումը, թուլացումն ու զավթումն էր: 1021 թ. ռազմական ընդհարումից ու հաշտությունից հետո Աշոտը, փաստորեն, դարձավ թագավորության տարածքի մեծ մասի՝ «Դրուց աշխարհի» թագավորը և նրան վստահեցվեց, որ Հովհաննես Սմբատի մահից հետո կդառնա «թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց»: Վերջինիս առաջնությունն ընդունեցին նաև բյուզանդացիները՝ նրան հորջորջելով «Մեծ Հայքի էքսուսիարխ»[54]:

Սակայն Աշոտի՝ Անիին տիրանալու մտասևեռման հասնող ձգտումը նույն 1021 թվականին նրան դրդեց արդեն Հովհաննես Սմբատի հետ «մեծաւ երդմամբ» կայացած հաշտությունից հետո խաբեությամբ նրան ծուղակը գցել: Վարդան Արևելցին տեղեկությունը Մխիթար Անեցու այժմ կորած պատմությունից քաղելով, նշում է, որ Աշոտը Թալինի մոտ գտնվող իր զորակայանում մահամերձ հիվանդ ձևանալով իր մոտ է կանչում Հովհաննես Սմբատին և ձերբակալում: Ապա նա Հովհաննես Սմբատին տալիս է մեծ իշխան Ապիրատի (Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս) ձեռքը, որ սպանի, իսկ վերջինս հոժարակամ նրան տանում է Անի և բաց թողնում՝ ասելով. «Ինչո՞ւ ձեռք բարձրացնեմ Աստծո օծյալի վրա և նրա տեղը մի խելագարի դնեմ» («Զիա՞րդ ձգեցից զձեռս իմ յօծեալ Տեառն, և խելագար մի եդից ի տեղւոջ սորա»)[55]: Այս խոսքերը, որոնցով իշխանն արդարացնում է իր արարքը, նաև որոշ պատկերացում են տալիս Աշոտի ստորակաների՝ նրա նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին, որոնք արդեն ձանձրացել էին իրենց գերակայի անհավասարակշիռ և ուխտադրուժ գործողություններից:

Այսպիսով, Պետրոս Ա-ի աթոռակալությունը սկսվեց կաթողիկոսների հաջորդականության ավանդական կարգի խախտմամբ, նախորդ կաթողիկոսի կենդանության օրոք, Հովհաննես Սմբատի միջամտությամբ և քաղաքական լարված պայմաններում:

ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ 1020–30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Անիի աթոռը գործունեության ընդարձակ ոլորտ և մեծ հնարավորություններ ունեցող հաստատություն էր: Մատթեոս Ուռհայեցին, որի համար Անիի շրջանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր է ծառայել Հակոբ Սանահնեցի պատմիչի (մահացել է 1085 թ.) մեզ չհասած երկը, հավանաբար, հենց վերջինից օգտվելով

---

[54] *Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն. Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 671-672:*

[55] *Վ ա ր դ ա ն Ա ր և ե լ ց ի, էջ 102-103: Այդ դեպքից հետո Հասանի որդի Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը Աշոտի վրեժխնդրությունից խուսափելու համար ընտանիքով և զորքով անցնում է Դվինի ամիրայի մոտ, որը սկզբում նրան լավ ընդունելով, հետո դավադրաբար սպանում է: Գրիգոր Ապիրատի Մարի զորավարը նրա ընտանիքը բերում է Անի, ուր Հովհաննես Սմբատը, ողբալով իշխանի մահը, նրա զավակներին առնում է իր հովանավորության տակ: Գրիգոր Ապիրատի դուստրը կնության է տրվում հայտնի ազատներից մեկին՝ Վեստ Սարգսին, իսկ երկու որդիները՝ Ապլջահապը և Վասակը կնության են առնում Գրիգոր Պահլավունու (Բջնեցու) երկու դուստրերին:*

հետևյալ կերպ է ներկայացնում Հայոց կաթողիկոսությունը Պետրոսի ժամանակ. «Յորժամ էր Տէր Պետրոս յաթոռ հայրապետութեանն և ի Հայաստան աշխարհին, ունէր կազմութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղ անուանի և մեծանիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր, նոյնպէս և եպիսկոպոսս հինգ հարիւր փառաւորք և գաւառատեսուչս ի վերայ եօթն հարիւր թեմի հանապազ. երկոտասան եպիսկոպոս և չորս վարդապետք ի տանն հայրապետին և վաթսուն երէց ի կրօնաւորաց՝ և յաշխարհականաց՝ հինգ հարիւր. և չէր նուաստ աթոռ հայրապետութեանն, քան զթագաւորութեանն Հայոց: *Նաև զարդարանք եկեղեցեացն և տան հայրապետութեանն բազում և անհամար և հրաշալի մեծութեամբ լցեալ, զոր յառաջին թագաւորացն տուեալ հաստատութեամբ առաջին հայրապետացն, որ գայր հասանէր մինչև ի տէր Պետրոս...»*[56]*:*

Եթե այս նկարագրության մեջ անգամ որոշ չափազանցություն կա, ապա այն չի փոխում ընդհանուր պատկերը: Բագրատունյաց վերջին շրջանում Հայոց կաթողիկոսությունը, իրոք, փառավոր կացության մեջ էր, ուներ հսկայական միջոցներ ու հնարավորություններ: Ուղևորությունների ժամանակ Պետրոս կաթողիկոսին ուղեկցում էին իր «տանեցի ազատները», հարյուրավոր հոգևորականներ ու աշխարհականներ, նաև 300 հեծյալներից կազմված թիկնազոր[57]*:*

Բագրատունյաց թագավորության վերջին շրջանում, երկրի մասնատվածության ու թուլացման պայմաններում, ունենալով համահայկական նշանակություն և ազդեցության մեծ ոլորտ, կաթողիկոսական աթոռը հայ ժողովրդին համախմբող կենտրոնն էր ու նրա միասնականության խորհրդանիշը: Բնականաբար, այն չէր կարող դուրս մնալ բյուզանդական դիվանագիտության ուշադրությունից, որն իրականացվում էր այն ժամանակների համար հազվադեպ հատուկ և արհեստավարժ գերատեսչության միջոցով[58]*: Բյուզանդացիները ծրագրված կերպով ինքնուրույնությունից զրկելով և զավթելով հայկական իշխանություններն ու թագավորությունները (Տարոն, Տայք, Վասպուրական), հերթական թիրախ դարձնելով Անին, չէին կարող աչքաթող անել Հայոց կաթողիկոսությունը: Գուցե հենց դրանով է բացատրվում այն, որ Անիի թագավորության ճակատագրին վերաբերող հայ-բյուզանդական բանակցությունների մեջ ներգրավվում է հենց կաթողիկոսը:*

Դեպքերը զարգանում են հետևյալ կերպ. 1021 թ. Վասիլ Բ (976–1025) կայսրը արշավանք է սկսում ըմբոստացած Վրաց Գեորգի Ա թագավորի դեմ, ավերածութ-

---

[56] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 166:*

[57] *Հակոբ Սանահնեցին 1021 թ. վերջին Պետրոս կաթողիկոսի Տրապիզոն մեկնումը նկարագրելիս նշում է, որ նրա հետ էին 12 եպիսկոպոս, 80 կրոնավոր և երկու վարդապետ. «Յովսէփ Ընձուց եւ Կոզեռն Յոհաննէս եւ այլ* ԳՃ (300) *ձիաւորս ընդ նմա ի փառաւորացն»: Նույն տեղեկությունը, փոքր տարբերություններով կրկնվում է Հովհաննես Կոզեռնի տեսիլքին վերաբերող տեքստում. «...*երեք հարիւր ձիաւորաւք ի փառաւորացն եւ յանուանի արանց» *(Լ. Խ ա չ ի կ յ ա ն. Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր 11-րդ դարի.– Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 1995, էջ 148): Մատթեոս Ուռհայեցին հետևյալ կերպ է նկարագրում Պետրոսի վերջին մեկնումը Անիից 1047 թ. հունվարին. «Տէր Պետրոսն...* իւր տանեցի ազատօքն, *փառաւոր արամբք* երեք հարիւր՝ վառեալ զինուք, *և վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երաժիշտս և կրօնաւոր քահանայս հարիւր և քսան՝ հեծեալս ի ջորոց, հետևակ պաշտօնեայս՝ երկերիւրս» (Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 114-115, հմմտ. Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ, յԵրուսաղէմ, 1869, էջ 123):*

[58] *Շ ա ր լ Դ ի լ. Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, Երևան, 2005, էջ 122–135:*

յուններ գործում Տայքում և հարակից վրացական տարածքներում, ապա ձմեռելու համար գնում Սև ծովի ափ՝ Տրապիզոն: Հովհաննես Սկիլիցեսը գրում է, որ Հովհաննես Սմբատը «զինակցություն» է ցուցաբերել Վրաց թագավորին[59]*, մինչդեռ հայկական աղբյուրները նման տեղեկություն չունեն: Հակոբ Սանահնեցին գրում է. «ի թուականութեանս Հայոց ՆՀ (1021) ելանէր Վասիլ թագաւորն յԱրևելս անթիւ բազմութեամբ զաւրօք խուժադուժ ազգաւ և* խնդրեաց զԱնի և զամենայն Տունն Շիրակայ ի Յոհանիսէ՝ որդւոյ Գագկայ: *Իսկ նա յաղագս թուլութեան և տկարութեան մարմնոյ խոստացաւ տալ զԱնի ի Հռոմս զկնի մահուան իւրոյ»*[60]*: Եվս երեք հայ պատմիչներ, Արիստակես Լաստիվերցին, Մատթեոս Ուռհայեցին և Վարդան Արևելցին, որ անդրադարձել են այս պատմությանը, կայսեր կողմից Անին պահանջելու պատճառը չեն նշում: Իսկ Հովհաննես Սմբատի՝ Անին բյուզանդացիներին կտակելու պատճառ նրանք համապատասխանաբար համարում են՝ թագավորի անժառանգ լինելը (Արիստակես Լաստիվերցի), «թուլասիրտ» լինելը (Մատթեոս Ուռհայեցի), վախը Վրաց թագավորից (Վարդան Արևելցի)*[61]*: Ստացվում է, որ հայերը չեն էլ իմացել, թե կոնկրետ ինչ հիմնավորմամբ է կայսրը Անին պահանջել: Խնդրի իրավական կողմն ավելի շատ բյուզանդացիներին էր հետաքրքրում, և նրանք յուրովի «գտել են» ոչ միայն Հովհաննես Սմբատի արարքի «պատճառը», այլև հնարել Բագրատունի թագավորի՝ կայսեր մոտ անձամբ մեկնելու, Անիի բանալիները նրան հանձնելու, հպատակություն ընդունելու և հենց տեղում Անին կայսրությանը կտակելու փաստաթուղթը գրելու պատմությունը*[62]*:*

Մինչդեռ հայկական բազմաթիվ աղբյուրները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ Վասիլ կայսեր հետ հանդիպել է ոչ թե Հովհաննես Սմբատը, այլ Պետրոս կաթողիկոսը: Վերջինս մեկ տարվա մեջ արդեն երկրորդ անգամ դառնում էր Հովհաննես Սմբատի բանագնացը: Հակոբ Սանահնեցին գրում է, որ կաթողիկոսը կայսեր մոտ էր գնացել «յաղագս սիրոյ»: Արիստակես Լաստիվերցին գրում է, որ կաթողիկոսը կայսեր հետևից գնալով նրան է հասնում և հանդիպում Աստվածահայտնության տոնի օրը (այսինքն՝ 1022 թ. հունվարի 6-ին): Կայսրը հրամայում է, որ կաթողիկոսը հայ հոգևորականների հետ կատարի ջրօրհնեքը հայկական կանոնով, իսկ այդտեղ գտնվող հույն հոգևորականները՝ իրենց կանոնով: Ըստ հայ պատմիչների, Հայոց կաթողիկոսի կատարած արարողությունը շատ տպավորիչ է լինում, մեռոնը ջրի մեջ լցնելիս լույսի ճառագայթներ են ցոլարձակում, իսկ ծեսից հետո կայսրը մեծարում է հայրապետին[63] *(այս դեպքի չափազանցված արձագանքները հետագայում ծնունդ են տալիս կաթողիկոսի «Գետադարձ» մականվանը)*[64]*: Հա-*

---

[59] *Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս. թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 146-147:*

[60] *Լ. Խ ա չ ի կ յ ա ն. Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 2008, էջ 146:*

[61] *Այս հարցի վերաբերյալ նշված աղբյուրների քննությունը տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 22-24:*

[62] *Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 146:*

[63] *Ա ր ի ս տ ա կ ե ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 31-32:*

[64] *Ջրօրհնեքի ծեսը կատարող հայ հոգևորականները կաթողիկոսի գլխավորությամբ կանգնած էին գետի հոսանքի վերին մասում, իսկ հույն հոգևորականները՝ ստորին, որպեսզի, ըստ կազմակերպիչների մտահղացման, վերստին օրհնեն հայերի օրհնած ջուրը: Այս է պատճառը, որ*

վանաբար, հաջորդ օրը տեղի է ունենում նոր հանդիպում, որի մասին Արիստակես Լաստիվերցին գրում է. «Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ գրէ գիր և տուր կտակ թագաւորին զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»[65]: Կայսեր պահանջը, այսպիսով, բավարարվում է: Հ. Բարթիկյանը գրում է, որ «այն ժամանակ Բյուզանդիային և ոչ մի հարևան պետություն չէր կարող ընդդիմակայել: Հովհաննես-Սմբատը այդ ձևով փորձեց երկարաձգել իր երկրի անկախությունը՝ հույս ունենալով, որ Վասիլ Բ-ին հաջորդածը Հայաստանի նկատմամբ այլ քաղաքականություն կորդեգրեր»[66]: Հիշենք, որ մինչև Անին կայսրությանը կտակելը 1021-ին Հովհաննես Սմբատը արդեն մի պայմանագիր էլ եղբոր՝ Աշոտի հետ էր կնքել, որի համաձայն իր մահից հետո թագավորությունը նրան էր անցնելու:

Ջրօրհնեքի հայտնի ծեսի մասին գրելուց հետո Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ «հրամայեաց կայսրն հայրապետին դնել զաթոռ իւր ի Սեբաստիա և անտի հովուել զհօտ իւր», որից ենթադրվել է, թե Տրապիզոնի պայմանագրից հետո կաթողիկոսը խուսափել է Անի գալուց, սակայն պատմիչի հիշյալ տեղեկությանն անմիջապես հաջորդ բառերը՝ «Եւ անդ եկաց հայրապետն մինչև ցվախճան իւր»[67], վկայում են, որ նա շփոթել է Պետրոս Ա-ի Սեբաստիայում հաստատ-
վելու ժամանակը, որը տեղի է ունեցել շատ ավելի ուշ: Իսկ Տրապիզոնից Պետրոսը, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է գրում, վերադարձել է «ի տուն իւր»[68], այսինքն՝ Անի:

Կարելի է ենթադրել, որ տրապիզոնյան հանդիպումները, կայսերական հյուրընկալության ճոխությունը խորը տպավորություն են թողել կաթողիկոսի վրա և կանխորոշել նրա հետագա քաղաքական կողմնորոշումը: Ազնվական տնից սերող Պետրոսը, որն այդ ժամանակ միջին տարիքի տղամարդ պետք է լիներ և ընդամենը երկու տարի առաջ էր կաթողիկոսական գահին բազմել, ընդունվել ու դրվատանքի էր արժանացել ժամանակի հզորագույն պետության կայսեր կողմից:

Անի վերադառնալով, անկախ Հովհաննես Սմբատի կտակի գոյությունից, որի պատասխանատուն թագավորն ինքն էր, կաթողիկոսը կարող էր ավելի ինքնավստահ զգալ և բավարարել իր հետաքրքրությունները: Իսկ դրանք, պարզվում է, միշտ չէ, որ հոգևոր ոլորտից էին: Արիստակես Լաստիվերցին գրում է. «Յոյժ գանձուց սիրող էր Պետրոս, որ և բազումք վասն այնր եպերէին զնա»[69]: Կաթողիկոսի նվիրատուներից մեկը, Գրիգոր Պահլավունին (1045-ից հետո՝ Մագիստրոս) իր

դրանից քիչ անց, հույների հետ բորբոքված դավանաբանական վեճերի ու անթաքույց թշնամության մթնոլորտում ծնունդ առավ այն ավանդությունը, թե Պետրոսի կատարած ջրօրհնեքից հետո գետի հոսանքը կանգ է առել, ապա ետ դարձել, այստեղից էլ՝ «Գետադարձ» (Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1405-1407):

[65] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 32:*

[66] *Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն. Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, էջ 671:*

[67] *Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 95:*

[68] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 32:*

[69] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 82:*

ընծայած թանկագին խաչազարդ գավազանի հետ նաև մի մեծարական բանաստեղծություն է ձոնել հայրապետին[70]:

1033 թ., Քրիստոսի խաչելության 1000-ամյակին, տեղի է ունենում արևի խավարում, որը մեծ տպավորություն է թողնում ժամանակակիցների վրա: Թագավորն ու երկրի մյուս մեծամեծերը Անիից հատուկ պատվիրակություն են ուղարկում Սևանի վանք՝ Հովհաննես Կոզեռն վարդապետի մոտ՝ կատարվածի մեկնաբանությունն իմանալու համար: Վերջինս կանխատեսում է մոտալուտ բազում դժբախտություններ՝ որպես հետևանք բարքերի համընդհանուր անկման ու անբարեպաշտության՝ քննադատելով անգամ եկեղեցու առաջնորդին[71]:

Նույն թվականին, Պետրոսը, անհայտ պատճառով ընդհարվելով Հովհաննես Սմբատի հետ, ծածուկ թողնում է Անիի իր աթոռը և տեղափոխվում կայսրության տիրապետության տակ անցած Վասպուրականի Զորավանք՝ այստեղ մնալով շուրջ երեք տարի[72]: Այն փաստը, որ Պետրոսը, Հովհաննես Սմբատից կամ անեցիներից դժգոհելով[73], չի գնում, ասենք, Աշոտ Դ-ի կամ հայկական մյուս թագավորությունների տիրապետության տարածք, այլ ապավինում է կայսերական կուսակալին, վկայում է բավական խորը հակասության մասին:

Թագավորն ու ավագանին վերադարձի պահանջով բազմիցս դիմում են կաթողիկոսին, բայց ապարդյուն: Միայն 1036 թ., Վասպուրականի բյուզանդական կուսակալի միջամտությամբ, Պետրոսը վերադառնում է Անի, բայց քաղաք գալուց հետո՝ կարճ ժամանակ անց, թագավորի հրամանով ձերբակալվում ու արգելափակվում է Բջնիում: Նույն տարվա վերջերին մայրաքաղաքում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը Պետրոսին համարում է աթոռանկ և կաթողիկոս է ձեռնադրում Սանահինի վանքի առաջնորդ Դեռսկորոսին: Նման որոշման կայացման համար Պետրոսի դեմ արված մեղադրանքները պետք է որ զորավոր եղած լինեն (թեև ստույգ հայտնի չէ, թե որոնք էին այդ մեղադրանքները), բայց վճռորոշ էր նաև Հովհաննես Սմբատի դիրքորոշումը:

Դեռսկորոսը, որի մասին պատմիչները հիմնականում դրվատանքով են խոսում, Անիում նոր եպիսկոպոսներ է ձեռնադրում, առաջ քաշում Պետրոսի կողմից մերժվածներին: Սակայն հայ ավանդապահ հոգևորականությունն ըմբոստանում է Անիում կայացված որոշման դեմ, ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում՝ «եպիսկոպոսքն և վարդապետքն Հայոց աշխարհին՝ նզովիւք փակեցին զթագաւորն և զամենայն նախարարսն Հայոց՝ վասն հակառակութեանն, որ եղն ի մէջ եկեղեց-

---

[70] *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Կոստանյանցի), Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 31-32:*

[71] *«Եւ ահա յայսմ հետէ բազում հերձուածք մտանեն յեկեղեցի Աստուծոյ* ի ծուլութենէ հայրապետաց, *վասն զի թուլամորթին և տկարանան և հաւատոյ քննութիւն ոչ առնեն և կան յիմարեալք:* Յաղագս արծաթոյն թողուն ի բաց զհաւատն*…» (Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ է ց ի, էջ 78):*

[72] *Այս դեպքերը հանգամանորեն քննել է Մ. Օրմանյանը (Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1413-1417):*

[73] *Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակ է տեղի ունեցել անեցիների այն ընդվզումը Պետրոսի դեմ, որի մասին վկայում է Գրիգոր Մագիստրոսն իր մի քանի թղթերում (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 5-7, 34-36):*

ւոյ»[74]: Արքունիքը ստիպված է լինում տեղի տալ: Մեկ տարի և երկու ամիս գահակալելուց հետո Դեռսկորոսն աթոռանկ է արվում, վերադարձվում Սանահին, և կաթողիկոսական աթոռին 1038 թ. վերջերին վերականգնվում է Պետրոսը:

ԱՆԻԻ ԶՐԿՎԵԼԸ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԳԱՀԵՐԻՑ

1040–41 թթ. մահանում են անհաշտ եղբայրները՝ նախ Աշոտը, ապա Հովհաննես Սմբատը, և երկրում տիրում է անհաստատ կացություն: Անգավակ Հովհաննես Սմբատի կյանքի վերջին տարիներին նրա արքունիքում առաջնակարգ դեր էր ստացել գրականության մեջ հիմնականում Վեստ Սարգիս անունով հիշատակվող գործիչը, որը, Արիստակես Լաստիվերցու վկայությամբ, թագավորի մահվան ժամանակ նրա հոգաբարձուն էր[75] և փորձել է թագավորել Անիում: Սակայն, ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում, «ոչ ընդունեցին զնա ազգն Բագրատունյաց, վասն զի Հայկազն էր»[76]: Այս գործչին մեր պատմիչները, բացառությամբ Սամվել Անեցու, հիմնականում խիստ պարսավանքի են ենթարկում, մեղադրելով ինչպես իշխանությունը բռնազավթելու, այնպես էլ հետագայում բյուզանդասեր ընթացք որդեգրելու համար:

Քաղաքական որոշ պայքարից հետո, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու ավագությամբ հանդես եկող Պահլավունիների զորեղ տան ջանքերով 1042 թ. Անիում Բագրատունյաց գահին է նստում Աշոտի 18-ամյա որդին՝ Գագիկ Բ-ը (1042–1045): Օծումը կատարվում է Անիի Մայր տաճարում Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով: Գագիկ Բ-ի թագադրությունը կարևոր էր առաջին հերթին այն պատճառով, որ դրանով թագավորության երկու մասերը միավորվեցին: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Ժողովեցան ամենայն նախարարքն Հայոց առ հայրապետն Տէր Պետրոս և օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ ամենայն Տանն Հայոց, շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ և հրամանաւ մեծի իշխանին, որ էր ազգաւ հայկազնեան և հայրենեօք Պահլաւունի, որոյ անուն ըստ նախնոյն իւրոյ Գրիգոր ճանաչի, և էր յազգէն սրբոյն Գրիգորի»[77]: Ուշագրավ է, որ 2004 թ. Մարմաշենի մոտ հայտնաբերված մի արձա-

---

[74] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ է ց ի, էջ 86:*

[75] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 57:*

[76] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ է ց ի, էջ 94-95:*

[77] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ է ց ի, էջ 96-97: Մատթեոս Ուռհայեցու Ժամանակագրության այս հատվածում «հրամանաւ մեծի իշխանին» բառերից հետո հետագայում ընդմիջարկություն է արվել՝ «որով և օծեաց զնա սրբակեացն մեծն Մարգէն»: Այս հարցին հանգամանորեն անդրադարձել է Հ. Բարթիկյանը, նախ ապացուցելով, որ սա ընդմիջարկություն է, ապա՝ որ «Մարգէն» սխալ արտագրություն է, սկզբնապես եղել է «Մսրցին», և այն վերաբերում է Գրիգոր Վկայասերին, որը որոշ ժամանակ Եգիպտոսում (Մսր) աթոռակալելով կարող էր մեծ Մսրցի կոչվել: Իսկ ընդմիջարկության իմաստն այն է, որ Գագիկ Բ-ն, իր հերթին, հետագայում օծել տվեց Գրիգոր Վկայասերին (Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն. Ուռհայեցու երկում հանդիպող «Մարգէ» անվան մասին.– ՊԲՀ, 1973, № 2, էջ 163-167): Այս ենթադրության օգտին է խոսում Սիմեոն Երևանցու Ջամբռում եղած մի հատված, որը թեև խառն ու սխալ տեղեկություններ է պարունակում, սակայն այստեղ Գրիգոր Վկայասերը համարվում է «Մսրում» աթոռակալած կաթողիկոս. «Նստին ներհակ իրերացն, Պետրոս ի յԱնի, Գրիգոր Վկայասէրն ի Մսր…» (Ջամբռ գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, շարագրեցեալ Սիմէօնէ կաթուղիկոսէ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 7):*

նագրության մեջ Գրիգոր Պահլավունու հայրը՝ Վասակը, կոչվում է «Հայոց ասպետ»[78]: Թեև պատմիչներն այդ մասին ոչինչ չեն գրում, բայց չի բացառվում, որ Անիի թագավորության վերջին շրջանում այստեղ վերականգնվել է թագադիր ասպետի ինստիտուտը և այն հանձնվել Պահլավունիներին (Արշակունիների ժամանակ թագադիր ասպետները Բագրատունիներն էին): Հենց այս համատեքստում պետք է հասկանալ Մատթեոս Ուռհայեցու վերոնշյալ հաղորդումը, թե Գագիկը օծվել է «հրամանաւ» մեծ իշխան Գրիգոր Պահլավունու: Առաջ անցնելով ասենք, որ Գագիկը գահին բազմելուց քիչ անց ընդհարվում է նույն Գրիգոր Պահլավունու հետ և վերջինս իր բարեկամ Սարգիս վարդապետ Անեցուն գրած մի նամակում դժգոհում է, որ Գագիկը հետ է կանգնում Աստծու առաջ տված երդումից[79] (թերևս նկատի ունի թագադրության ժամանակ տված երդումը):

Հնարավոր է, որ Գրիգոր Պահլավունու՝ թագավորի նկատմամբ ունեցած որոշակի հանձնառությամբ կամ «թագադիր ասպետի» հանգամանքով էր պայմանավորված նաև այն, որ չնայած գժտվածությանը, երբ 1044-ին Գագիկը Կոստանդնուպոլիս մեկնելով բյուզանդացիների լարած ծուղակն ընկավ, նրան հետ բերելու հույսով կայսրության մայրաքաղաք գնաց ոչ այլ ոք, քան Գրիգոր Պահլավունին[80]:

Բայց մինչ այդ Անիում ծավալվում են դրամատիկ իրադարձություններ: Անիի փոքր թագավորության դեմ դուրս է գալիս բյուզանդական դիվանագիտության հզոր մեքենան, որը Հովհաննես Սմբատի կտակը որպես հաղթաթուղթ ունենալով, ի վերջո, հասնում է իր նպատակին: Անիի պատմության այս շրջանի քաղաքական անցքերը հանգամանորեն ուսումնասիրված են, ուստի այստեղ դրանց չենք անդրադառնում: Սակայն շատ հետաքրքիր է հետևել Պետրոսի գործունեությանը, որն այս շրջանում կատարեց հայ եկեղեցու ավանդական կարգերից շեղվող ևս մի քայլ: Մրենի արձանագրություններից մեկը, որը Գագիկ Բ-ի կողմից՝ վանքի որոշ հարկերը թողնելու մասին է, սկսվում է հետևյալ կերպ. «ՆՂ (1041) թուականութեանս Հայոց ի հայրապետութեան Տէր Պետրոսի և Խաչկա Հայոց կաթողիկոսաց *այս իմ հրամանք են Գագկա Շահանշահի որդոյ Աշոտո, ազատեալ եմ զՄրենոյ զհարկն...»[81]: Ընդունված է եղել այն կարծիքը, որ Պետրոսն իր քրոջ որդուն՝ Խաչիկին (Խաչիկ Բ Անեցի) տեղապահ է նշանակել այն ժամանակ, երբ բյուզանդացիները իրեն դուրս են բերել Անիից (ըստ Լաստիվերցու՝ Արծն ուղարկելով, ըստ Ուռհայեցու՝ Կոստանդնուպոլիս կանչելով), և ինքն էլ մտածել է, թե գուցե հույներն այլևս իրեն չեն թողնի Անի վերադառնալ[82]: Բայց ինչպես տեսնում*

---

[78] *Ա. Մ ա ն ո ւ չ ա ր յ ա ն. Նորահայտ հիշատակություն՝ «Հայոց ասպետ» վիմագրությամբ.– Երևանի պետական համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Բ, Երևան, 2007, էջ 157-158:*

[79] *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 63: Պետրոս կաթողիկոսին հասցեագրած նամակում Գրիգոր Պահլավունին Գագիկից ու արքունիքից դժգոհում է՝ նշելով, որ իր արած բարիքի դիմաց իրեն չարով են հատուցում (նույն տեղում, էջ 11):*

[80] *Կոստանդնուպոլսում համոզվելով, որ Գագիկն այլևս չի վերադառնալու, և բյուզանդական իշխանության հաստատումն անխուսափելի է, Գրիգոր Պահլավունին կայսրին է հանձնում իր կալվածք Բջնին, դրա փոխարեն ստանում հողեր Մեսոպոտամիա (Միջագետք Հայոց) բանակաթեմում, միաժամանակ ստանում է մագիստրոսության պատիվ ու կուսակալի պաշտոն:*

[81] *Ն. Ս ա ր գ ի ս ե ա ն. Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 197:*

[82] *Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1443:*

ենք, արդեն Գագիկ Բ-ի գահակալության սկզբում, Խաչիկը հիշատակվում է որպես Պետրոսի աթոռակից կաթողիկոս: Արձանագրության մեջ նշված հայոց ՆՂ թվականն ընդգրկում է 1041 թ. մարտի 11-ից 1042 թ. մարտի 10-ն ընկած ժամանակաշրջանը: Նույն ՆՂ թվականի մի հիշատակարան թույլ է տալիս ասելու, որ Պետրոսն իր քրոջորդուն աթոռակից է դարձրել Հովհաննես Սմբատի մահից հետո[83]*:*

Այսպիսով, Պետրոս Ա-ն օգտվել է հենց իր աթոռակալությամբ առաջացած նախադեպից և իր կենդանության օրոք որոշել հաջորդ կաթողիկոսին: Բայց, ինչպես Մաղաքիա Օրմանյանն է նկատում, «Պետրոսի այդ ըրածը հիմնովին կը տարբերեր Սարգիս կաթողիկոսի իրեն համար ըրածեն: Սարգիս պաշտոնապես գործե քաշվելով ամենայն ինչ Պետրոսի կը թողուր, մինչ Պետրոս աստիճանն ու գործը իրեն վրայ պահելով, իրեն լիազօր տեղակալ և փոխանորդ կամ աթոռակից մը կը հաստատեր»[84]*: Պետրոսի կատարածը տարբերվում էր նաև նրանով, որ իր հաջորդին որոշելիս նա ոչ պատահականորեն կանգ էր առել հարազատ քրոջ որդու թեկնածության վրա: Դա, հավանաբար, արվել էր նախորդ շրջանի խռովահույզ իրադարձությունների կրկնությունից ապահովագրվելու և վստահելի գործակից ունենալու համար: Դիտելի է նաև, որ Պետրոսը փայլուն կերպով էր ընտրել այդ գործի իրականացման պահը. մահացել էր Հովհաննես Սմբատը, գահի շուրջ ստեղծվել էր անորոշ վիճակ, որի հաղթահարումը տեղի ունեցավ պատանի Գագիկի թագադրությամբ: Կարելի է ասել, որ այս իրավիճակում Պետրոսն իր աթոռակցին ու հաջորդին որոշել և կաթողիկոսական օծման է արժանացրել ժամանակի քաղաքական թույլ իշխանությունից միանգամայն անկախ, իր իսկ հայեցողությամբ:*

Գագիկ Բ-ի իշխանությունը չճանաչող Բյուզանդիան մեծացնում է ճնշումը Անիի Բագրատունյաց թագավորության դեմ, սեփական ուժերի հետ մեկտեղ նրա դեմ դուրս բերելով Դվինի ամիրային և Դավիթ Անհողինին: Ի վերջո, կայսր Կոնստանդին Թ Մոնոմախը (1042–1054) հաշտություն կնքելու և բարեկամություն հաստատելու պատրվակով Գագիկին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս (1044), բայց տեղ հասնելուն պես նրան արգելափակում և այլևս թույլ չի տալիս հայրենիք վերադառնալ, պահանջում է Անին փոխանակել կայսրության այլ քաղաքի հետ: Առանց գահակալի մնացած Անին շարունակում է դիմադրություն ցույց տալ, այստեղ տարբեր խմբակցություններ մտածում են քաղաքը հանձնել Դավիթ Անհողինին կամ Վրաց Բագրատ թագավորին, անգամ Դվինի Աբուլասվար ամիրային, որի կինը Գագիկ Բ-ի քույրն էր[85]*: Այս պայմաններում, տեսնելով անեցիների*

---

[83] *«…ի թուականութեանն Հայոց ի ՆՂ (1041) և ի կաթողիկոսութեանն Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի և վերադիտողի, յորժամ Յաւանէս Հայոց թագաւորն վախճանեցաւ ի Քրիստոս և ետ զթագաւորութիւնն իւր՝ որդւոյ եղբաւր իւրոյ, որ կոչի Գագիկ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 87): Ինչպես տեսնում ենք, հիշատակարանը գրվել է հայոց ՆՂ թվականին, երբ մահացել էր Հովհաննես Սմբատը, իշխանությունը անցել էր Գագիկ Բ-ին, և կաթողիկոսն էր Պետրոսը:*

[84] *Նույն տեղում:*

[85] *Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62,* К. Юзбашян. *Նշվ. աշխ., էջ 167–168:*

տրամադրությունները, վճռական քայլերի է դիմում Պետրոս կաթողիկոսը. «Իբրև ետես հայրապետն Պետրոս զայսպիսի խորհուրդ, թէ ո՛ւմ եւ իցէ՝ ի գնալ է քաղաքս, առաքէ առ այն (կուսակալը – Կ. Մ.), որ ունէր զիշխանութիւն արեւելից կողմանն, որ նստէր ի քաղաքն Սամուսատ... և գրէ, թէ՝ Ծանո՛թ թագաւորին, թէ մեզ զինչ հատուցանէ փոխարենս, և ես տաց զքաղաքս եւ զայլ ամուրս որ յաշխարհիս են: Իսկ նա, իբրև լուաւ, փութապէս ծանոյց թագաւորին. եւ լուեալ թագաւորին, զանձիւք եւ իշխանութեամբ հաճեալ զկամս նորա, եւ այսու տիրեցին Անւոյ եւ ամենայն աշխարհին»[86]: Պատմիչի խոսքերը մեկնաբանության կարիք չունեն, միայն ավելացնենք, որ Պետրոսը քաղաքը բյուզանդացիներին հանձնելու միանձնյա որոշողը չէր, քաղաքում, իրոք, կար բավական ուժեղ հունասեր խմբակցություն, որն էլ իրականացրեց կայսրության ցանկությունը:

Անի եկած բյուզանդական առաջին կուսակալ Իասիտեսը (Լաստիվերցին նրան կոչում է Ասիտ) «եկեալ անչափ պատուով մեծարէ զհայրապետն Պետրոս»[87]: Դա մի պահ էր, երբ Պետրոսն Անիում դարձել էր ամենաազդեցիկ գործիչը: Սակայն այդ վիճակը շատ կարճ տևեց: Իասիտեսի՝ Դվինի ամիրայի դեմ ձեռնարկած անհաջող արշավանքից հետո (1046-ի աշուն) նրան փոխարինեց Կատակալոն Կեկավմենոսը, որը բացահայտեց բյուզանդական քաղաքականության իրական դեմքը: Քրիստոնյա հզոր հարևանի հովանու տակ ապահովաբար ապրելու մասին որոշ հայ գործիչների՝ այդ թվում Պետրոս Ա-ի հույսերը խաբկանք դուրս եկան: Կատակալոն Կեկավմենոսը քաղաքից հեռացրեց կաթողիկոսին՝ հայտնելով, թե կայսրը հրամայել է, որ նա հաստատվի Արծն քաղաքում. «...խաբանօք հանէ զնա (Պետրոսին – Կ. Մ.) ի քաղաքէն, ասելով եթէ հրամայեալ է քեզ թագաւորն տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծին աւանի»[88]: Փաստորեն, Գագիկ Բ-ին գահից հեռացնելուց և մայրաքաղաք Անին գավթելուց հետո բյուզանդացիները ձեռնարկեցին Հայոց կաթողիկոսությունը կազմալուծելու գործը, որի առաջին քայլը կաթողիկոսին աթոռանիստ վայրից հեռացնելն էր:

Պետրոսը կանխազգում է, որ կարող է այլևս իրեն չթույլատրվի Անի վերադառնալ, և որոշ նախապատրաստություն է տեսնում, կաթողիկոսական օծում ստացած Խաչիկին թողնում է քաղաքում, գաղտնի մեռոն օրհնում և թաքցնում, որ բյուզանդացիների ձեռքը չընկնի[89]: Այս ամենից հետո է, որ Պետրոսը հանդիսավոր շքախմբով, կաթողիկոսարանի կարևոր պաշտոնյաների և մեծաթիվ հոգևորականների ուղեկցությամբ թողնում է Անին և ուղևորվում Արծն: Սակայն արդեն մայրաքաղաքից հեռացած կաթողիկոսի հետ հույները վարվում են առանց այլևայլությունների: Ըստ Լաստիվերցու՝ Արծնում Աստվածահայտնության տոնի օրը (1047 թ. հունվարի 6) «հասին կալանաւորք» և Պետրոսին տարան Կարինի բերդերից մեկը, իսկ նրա քրոջ որդի Խաչիկին Անիից բերեցին Սև քար կոչվող բերդը և նրանց արգելափակված պահեցին մինչև Զատիկ (1047 թ. ապրիլի կեսեր), որից հետո տարան Կոստանդնուպոլիս:

---

[86] *Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62–63:*
[87] *Նույն տեղում, էջ 63:*
[88] *Նույն տեղում:*
[89] *Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 114:*

Կայսրության մայրաքաղաքում Պետրոսին պատշաճ ընդունելության են արժանացնում: Նա այստեղ մնում է երեք տարի, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է վկայում՝ կայսրը «բազում պատուով և մեծարանօք ընկալաւ և առատ ռոճկօք հրամայեաց պաշտել զնա. բայց առ իւր պահեաց զնա ամս երիս, քանզի կասկածէր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի*»[90]: Պատմիչի վերջին խոսքերը հաստատում են, որ երբեմնի հունասեր հայրապետը արդեն վտանգ էր ներկայացնում հենց հույների համար:*

Ի վերջո, Ատոմ Արծրունու միջնորդությամբ, Պետրոսը իրավունք է ստանում հեռանալ ու Կոստանդնուպոլսից, և նրան թույլատրվում է հաստատվել Սեբաստիայում: Ըստ էության, բյուզանդացիները Հայոց կաթողիկոսի հետ վարվում են այնպես, ինչպես մինչ այդ վարվել էին հայկական մեծ ու փոքր թագավորությունների տիրակալների հետ՝ նրանց հեռացնելով սեփական կալվածքներից ու բուն երկրից: Ինչպես երևում է՝ Սեբաստիայում հաստատված կաթողիկոսը զգալի չափով մեկուսացման մեջ է եղել, քանի որ անգամ նրա մահվան թվականի մասին տեղեկությունները բավական տարբեր են: Գրականության մեջ ընդունված է Պետրոսի մահվան տարեթիվ համարել 1058 թ., որը գալիս է Մաղաքիա Օրմանյանից: Նա, տատանվելով տարբեր աղբյուրների հաղորդած 1053 կամ 1054 և 1058 թվականների միջև, ընտրել է վերջինը[91]: Վերջերս Ռ. Վարդանյանը, Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնած տվյալները համադրելով, Պետրոսի մահվան թվական է առաջարկում 1053 թ.[92]: Սամվել Անեցու Ժամանակագրության հնագույն օրինակում (1176 թ.) Պետրոսի տարիները հասնում են մինչև Հայոց ՇԳ (1054) թվականը[93]: 1057 թ. գրված մի հիշատակարանում, ուր առաջին անգամ հիշվում է Խաչիկ Անեցին՝ որպես միանձնյա աթոռակալ, նշվում է. «ի կաթողիկոսութեանն տեառն Խաչկա, յորժամ ի Թաւբլուրի վանսն էր*»[94]: Հայտնի է, որ Պետրոսի մահից անմիջապես հետո Խաչիկին տարել են Կոստանդնուպոլիս և պահել երեք տարի, որից հետո նրան թույլատրել են հաստատվել Թավբլուրում: Այսինքն, հիշատակարանից դատելով, Պետրոսը մահացել է 1057 թվականից առնվազն երեք տարի առաջ: Ա. Մաթևոսյանը Պետրոս Ա-ի տարեթվեր է նշել 1019–1054 թթ.[95], կարծում ենք, որ Սամվել Անեցու հնագույն ընդօրինակությունը և 1057 թ. հիշատակարանը նկատի ունենալով պետք է հենց այս վերջին թվագրումն ընդունել:*

Ինչ վերաբերում է Պետրոս Ա-ի գործունեության գնահատականին, ապա իրողությունն այն է, որ նա կաթողիկոսական աթոռին բազմեց մի բարդ ժամանակաշրջանում, երբ կաթողիկոսը, ով էլ որ նա լիներ, դժվար թե կարողանար խուսափել քաղաքական հարցերի մեջ ներքաշվելուց: Պարզապես Պետրոսն այն անձն էր, որ քաղաքականության մեջ մտավ հոժարությամբ և ոչ առանց անձնա-

---

[90] *Ա ր ի ս տ ա կ ե ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 82:*
[91] *Մ. Օ ր մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 1460:*
[92] *Ռ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. Հայոց տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 563:*
[93] *ՄՄ, ձեռ. 5619, էջ 97ա:*
[94] *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ. էջ 100:*
[95] *Նույն տեղում, էջ 102:*

կան շահադիտության: Դրանով հանդերձ նրա բյուզանդասիրությունը երբեք դուրս չեկավ քաղաքական ոլորտից, և նա հայ եկեղեցու դավանանքը անսակարկելի պահեց: Համենայն դեպս ո՛չ Արիստակես Լաստիվերցին, որը կաթողիկոսի համարձակ քննադատն է, ո՛չ էլ մեկ այլ միջնադարյան հեղինակ, ակնարկ անգամ չունեն, որ Պետրոս Ա-ը բյուզանդացիների հետ առնչված լինի եկեղեցական, դավանաբանական հարցերով:

*Պետրոսի մահից հետո միանձնյա աթոռակալ դարձած Խաչիկին, որը «Անեցի» մականունն ունեցող առաջին կաթողիկոսն է, բյուզանդացիներն այդպես էլ թույլ չեն տալիս այլևս ոտք դնել հայրենի քաղաք և նրա նկատմամբ սկսում բացահայտ հալածանքներ: Մատթեոս Ուռհայեցին այս կապակցությամբ գրում է. «…*յորժամ մեռաւ տէր Պետրոսն, յայնժամ յարեան Հոռոմք ի վերայ սուրբ աթոռոյն *և կամեցան եղծանել զնա և կամեցան առ հասարակ դարձուցանել զՀայք ի հաւատն անօրէն Քաղկեդոնի»*[96]*: Բյուզանդացիները նախ անմիջապես Սեբաստիայից Կոստանդնուպոլիս են տանում Խաչիկին, ապա կողոպտում այստեղ և Անիում պահված կաթողիկոսարանի գանձերը*[97]*: Նրանք առանձնակի ջանադրությամբ փորձում են տիրանալ Պետրոս կաթողիկոսի գանձերին և դրանց տեղն իմանալու համար խոշտանգում են շատերին («արարին Հոռոմք խնդիր բազմութեան գանձուցն ոսկւոյ և արծաթոյ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի և բազումս ի խոշտանգս մատնեցին ի Սեբաստիա»)*[98]*:*

Բյուզանդական կրոնական ճնշումն արտահայտվում էր հայ եկեղեցուն ներկայացված դավանաբանական պահանջով (Քաղկեդոնի ժողովի ընդունում), Հայաստանում քաղկեդոնական եպիսկոպոսությունների հիմնադրմամբ և քաղկեդոնականություն ընդունած մարդկանց և հատկապես ազնվականներին որոշակի արտոնությունների տրամադրմամբ:

Հույներն աննախադեպ ճնշում են գործադրում Հայոց կաթողիկոսի վրա՝ «ընդ հարկիւ կամէին արկանել զնա... Եւ ապա ի հարց և ի փորձ արկեալ, և սպառնալիս նս յաւելուին՝ եթէ ոչ ելանիցես աստի, եթէ ոչ զիրամայեալսն ի մէնջ յանձն առնուցուս»[99]*: Սակայն Խաչիկ Անեցին անդրդվելի է մնում: Հաստատակամ կաթողիկոսի եռամյա տառապանքներն ավարտվում են, երբ նախկին գահակալ Գագիկ Բ-ի, Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի և ուրիշների միջնորդությամբ հաջողվում է նրան դուրս բերել կայսրության մայրաքաղաքից և բնակության տեղ ապահովել Փոքր Հայքում՝ Թավբլուրում: Մի քանի տարի այստեղ բնակվելուց և 1064 թ. Անիի՝ սելջուկյան գրավման ու ավերման կսկիծն ապրելուց հետո, Խաչիկ Անեցին վախճանվում է 1065 թ.:*

Սակայն կայսրության վարած քաղաքականությունից անկախ, հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ Անին շարունակում էր երկրի օրինական կաթողիկոսանիստ համարվել: Արիստակես Լաստիվերցին, խոսելով բյուզանդական տիրապետման մասին, գրում է. «Այժմ թագաւորն անկեալ ի պատուոյ, իբրև զգերի կալանաւոր

---

[96] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, 1991, 150*
[97] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 82:*
[98] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 150:*
[99] *Ա ր ի ս տ ա կ է ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, էջ 83:*

նստի ի հեռաբնակ տեղիս. այսպէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք իբրև զկին նորահարսն՝ մնացեալ ի յայրիութեան»[100]: *Այսինքն՝ հայրապետական աթոռանիստն Անին էր, միայն թե այնտեղ չէր աթոռակալը: Իսկ Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնածից երևում է, որ Անիի սելջուկյան գավթումից հետո Թավբլուրում գտնվող Խաչիկ կաթողիկոսը ողբում է նույն այդ աթոռի ավերումը՝ «սուգ ունէր Տէր Խաչիկ ի սրտի իւրում և յիշեալ* զաւերումն հայրապետական աթոռոյն Տանն Հայոց»[101]: *Պատահական չէ, որ աղբյուրները Խաչիկ Անեցուն համարում են «պանդխտության» մեջ գտնվող կաթողիկոս[102]:*

Խաչիկ Անեցու մահից հետո բյուզանդացիները դիմեցին ծայրահեղ քայլի՝ Հայոց կաթողիկոսությունն ընդհանրապես վերացնելու համար արգելեցին նոր կաթողիկոսի ընտրությունը: Մեծ ճիգերի գնով միայն հայ ազնվականությանը հաջողվեց 1066 թ. իրականացնել նոր կաթողիկոսի՝ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի որդի Վահրամ-Գրիգորի (Վկայասեր) ընտրությունը, որը նույնպես հաստատվեց Հայաստանի սահմաններից դուրս, Ծամնդավում: Գրիգոր Բ Վկայասերը (1066–1105), սակայն, հեռու էր կաթողիկոսության վարչական գործերից և ամբողջովին տարված էր սուրբգրայի ու վարքագրական գործերի՝ հունարենից հայերեն թարգմանելու աշխատանքով: Այս իրողությունը տարակուսանք է հարուցում այն առումով, որ պետականությունից զրկված, քաղաքականապես պառակտված և բյուզանդացիների հարուցած դավանաբանական խնդիրների հանդիման գտնվող հայ ժողովրդի հոգևոր հովիվը, փաստորեն, կաթողիկոսի հանգամանքը պահպանում է սոսկ անվանապես: Պատահական չէ, որ Գրիգոր Վկայասերի օրոք հանդես են գալիս մի քանի այլ՝ չորս կամ հինգ կաթողիկոսներ (նախկինում երբեք չտեսնված մի բան), որոնց ձեռնադրությանը նա չի ընդդիմանում[103]:

Անին այդ նույն ժամանակ աստիճանաբար բուժում էր սելջուկյան ավերումից ստացած վերքերը: Կրոնական տեսակետից անեցիների համար ծանր հարված էր հատկապես նվաճողների կողմից Մայր տաճարի վերածումը մզկիթի: Բայց քաղաքի երիտասարդ ամիրա Շադդադյան Մանուչեն (որի մայրը Աշոտ Դ-ի դուստրն էր) փորձում է լավ հարաբերություններ հաստատել քաղաքացիների և սելջուկյան արշավանքից համեմատաբար քիչ տուժած Հասանյան տան՝ Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի որդի Վասակի և սրա որդի Գրիգորի հետ:

Ահա այս պայմաններում, 1072 թ. Անի է գալիս կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերը: Պետրոսի հեռանալուց 26 տարի անց Հայոց կաթողիկոսը կրկին ոտք է դնում նախկին աթոռանիստ կենտրոնի նվիրական հողին: Վկայասերի այցելության շարժառիթը զուտ անձնական էր. նա եկել էր ծերացած մորը տեսության: Սակայն անեցիներն այս այցելությունից նշանակալից արդյունք քաղեցին, քանի որ կաթողիկոսն այստեղ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Հասանյան Վասակի և իր քրոջ որդի

---

[100] *Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 60:*

[101] *Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 164:*

[102] *Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 166, Գ. Յովսեփեան. Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 419: Կ. Մութաֆյանը Թավբլուրը Խաչիկ Անեցու համար «աքսորավայր» է համարում (Կ. Մութաֆյան. Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 367):*

[103] *Մ. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ 1494–1496, 1515–1518, 1521–1525, 1532–1534:*

Բարսեղին՝ նրան օժտելով «ընդարձակ իշխանութեամբ հսկողութեան Հայաստանի գաւառներու վրա իբր կաթողիկոսական փոխանորդ...»[104]*: Դրանից որոշ ժամանակ անց՝ 1081 թ. Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ Բարսեղը Հաղբատում հանդիսավորապես ձեռնադրվում է Հայոց կաթողիկոս ու փառավոր երթով ուղևորվում Անի: Բարսեղի կաթողիկոսական ձեռնադրության և Անիում հաստատվելու մասին բավական հանգամանորեն ու ոգեշնչված պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցին. «...ի յամի ՇԼ (1081) արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն ասէին տէր Բարսեղ, յարուցեալ գնաց յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի՝ ի Լօռէ քաղաք առ թագաւորն Հայոց Կիւրիկէ... և խնդրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Զոր ժողովեալ թագաւորն Կիւրիկէ զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին, և բերեալ զտէր Ստեփանոս կաթուղիկոսն Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ,* ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթուղիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց...: Յայսմ ժամանակի նորոգեալ եղև աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... *Եւ էլեալ գայր Բարսեղ կաթուղիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի... և* նստուցին զտէր Բարսեղ յաթոռ տեառն Պետրոսի: Եւ եղև օրն այն օր մեծ և ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»[105]*:*

Այսպիսի տևական ջանքերով անեցիներին հաջողվում է կարճ ժամանակով վերականգնել Անիի կաթողիկոսական աթոռը, սակայն Շադդադյան ամիրաների իշխանությունը նպաստավոր չէր աթոռի գործունեության համար, և Գրիգոր Վկայասերի մահից հետո 1105 թ. Բարսեղ Ա Անեցին տեղափոխվում է Քեսունի հայկական իշխանություն: Բարսեղ Անեցուն հաջորդած Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113–1166) 1120-ական թվականների սկզբին բանակցում է քաղաքի ամիրայի հետ և փորձում է Անիում հաստատվել, սակայն 1124–1126 թթ. ծավալված ռազմաքաղաքական անցքերը խափանում են այդ ձեռնարկը[106]*:*

Եզրափակելով կարող ենք ասել, որ Անին Հայոց պատմության մեջ բացառիկ դեր է ունեցել ոչ միայն Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք (961–1045 թթ.), այլև Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստ վայր լինելու շնորհիվ (992–1046 թթ.): Հայաստանը նվաճելու ձգտող Բյուզանդական կայսրությունը պայքար է մղել ոչ միայն հայկական թագավորությունների դեմ՝ մեկը մյուսի ետևից գրավելով դրանք, այլև գործողությունների է դիմել կաթողիկոսին և կաթողիկոսական աթոռը բուն Հայաստանից դուրս բերելու և ազդեցությունը թուլացնելու ուղղությամբ: Բյուզանդական տիրապետության ավարտից հետո անեցիները կարճ ժամանակով (1081–1105 թթ.) վերականգնել են Անիի կաթողիկոսական աթոռը:

---

[104] *Նույն տեղում, էջ 1507:*

[105] *Մ ա տ թ է ո ս Ո ւ ռ հ ա յ է ց ի, էջ 236–238:*

[106] *Ա ն է ց ի, էջ 127, Կ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. Սամվել Անեցին Անիի պատմության մասին.– «Էջմիածին», 2006, Բ-Գ, էջ 81-84:*

АНИ – СТОЛИЦА И ПРЕСТОЛ КАТОЛИКОСА

КАРЕН МАТЕВОСЯН

Р е з ю м е

Город Ани в 961–1045 гг. был столицей Армении, а в 992–1046 гг. также являлся престолом армянских католикосов. Царь Ашот III Багратуни (953–977), который провозгласил Ани столицей, намеревался сделать город престолом католикоса. По его инициативе католикос Степанос III (969–972) обосновался в столице, но следующий католикос – Хачик I (972–990) не остался в Ани. Наконец, в 992 г. Саргис I Севанци (992–1019) окончательно обосновался в столице. Это был период расцвета Ани, где были воздвигнуты прекрасные церкви, в том числе Кафедральный собор. В историографии принято, что Гагик I Багратуни, который был самым могущественным правителем Ани и покровителем католикоса Саргиса Севанци, скончался в 1020 г. Однако К. Н. Юзбашян убедительно доказал, что царь умер в 1017 г., после чего между его сыновьями возник спор по поводу раздела страны. Католикос Саргис Севанци, не сумев разрешить спор, отрекся от престола и был избран новый католикос – Петрос I (Гетадарц). В истории армянской церкви это уникальный случай, когда при жизни одного католикоса избирается другой. Католикос Петрос с самого начала деятельности был вовлечен в политику. Сначала он стал посредником между сыновьями Гагика – Ованесом Смбатом и Ашотом, которые разделили царство (1021 г.), а в начале 1022 г. по повелению Ованеса Смбата встретился с византийским императором Василием II (976–1025) и передал ему завещание царя о том, что после его смерти Ани переходит к империи. И хотя после смерти Ованеса Смбата (1041 г.) в Ани царем стал Гагик II (сын Ашота), на основе упомянутого завещания в 1045 г. византийцы захватили Ани и свергли армянское царство Багратидов. Несмотря на то, что католикос Петрос имел явную византийскую ориентацию, в 1046 г. императорский наместник в Ани повелел ему оставить город. Три года католикос оставался в Константинополе, затем в Севастии, где и скончался (1054 г.). Следующему католикосу – Хачику II Анеци (1054–1065) византийцы также не позволяют возвращаться в Ани. Они по

нимают, что после потери государственности армянская церковь является единственным центром консолидации армянского народа. В 1064 г. Ани был взят сельджуками. Католикосу Барсеху I Анеци удалось на короткое время (1081-1105 гг.) восстановить престол Ани.

ANI AS A CAPITAL AND CATHOLICOSATE

KAREN MATEVOSYAN

S u m m a r y

Ani, which was the capital of Armenia in 961–1045 A. D. was also the residence of Armenian Catolicoses in 992–1046. The King Ashot III Merciful (953–977), who had moved to Ani from Kars and declared it as a capital, also wanted to make it a Catholicosate. On his initiative, Stepanos III Sevantsi was ordained Catholicos (969–972) and resided in Ani. But the next Catholicos Khachik I Arsharunetsi (972–990) did not stay in Ani, and only Sargis I Sevantsi (992–1019) finally settled in the capital. During his days the spiritual-religious role of Ani increased. The kings built the famous Cathedral, and the Catholicos built a church of St. Hripsime and the Virgins. Historians used to think that Gagik I Bagratuni, who was the most powerful king of Ani and the supporter of Sargis I Sevantsi, died in 1020. However, Professor K. Yuzbashyan has proven with solid facts that the King died in 1017. After that, his two sons started fighting for the throne. The Catholicos Sargis I was not successful in making a peace between them, so he resigned from his throne, passing it to Petros I (Getadardz). This is a unique case in the history of the Armenian Church, when another Catholicos is ordained, while the former one is still alive. From the very beginning, the Catholicos Petros I got involved in political issues. He acted as an intermediary between Gagik I Bagratuni's elder son Hovhannes Smbat and Ashot, who was the younger. These two divided the kingdom into two parts (1021). In early 1022, by Hovhannes Smbat's order, Petros I wrote the king's devise and sent it to the Byzantine Emperor Basil II (976–1025). It was about Ani's transfer into the Byzantine Empire after his death. Having this devise, Byzantines conquered Ani in 1045 and destroyed the Bagratuni Kingdom. In 1046, they also exiled the Catholicos Petros I from Ani, who never returned back until his death (1054). His successor Catholicos Khachik I Anetsi (1054–1065) was forbidden to come to Ani, too. The Empire started oppressing the Armenian Church, realizing that it was the only center to unite the Armenian people after the extermination of the kingdom. In 1064 Seljuks conquered Ani, which was given to the Kurdish Shaddadid dynasty. In 1081–1105 Barsegh I Anetsi resided in Ani and restored the Catholicosate for a short period of time.